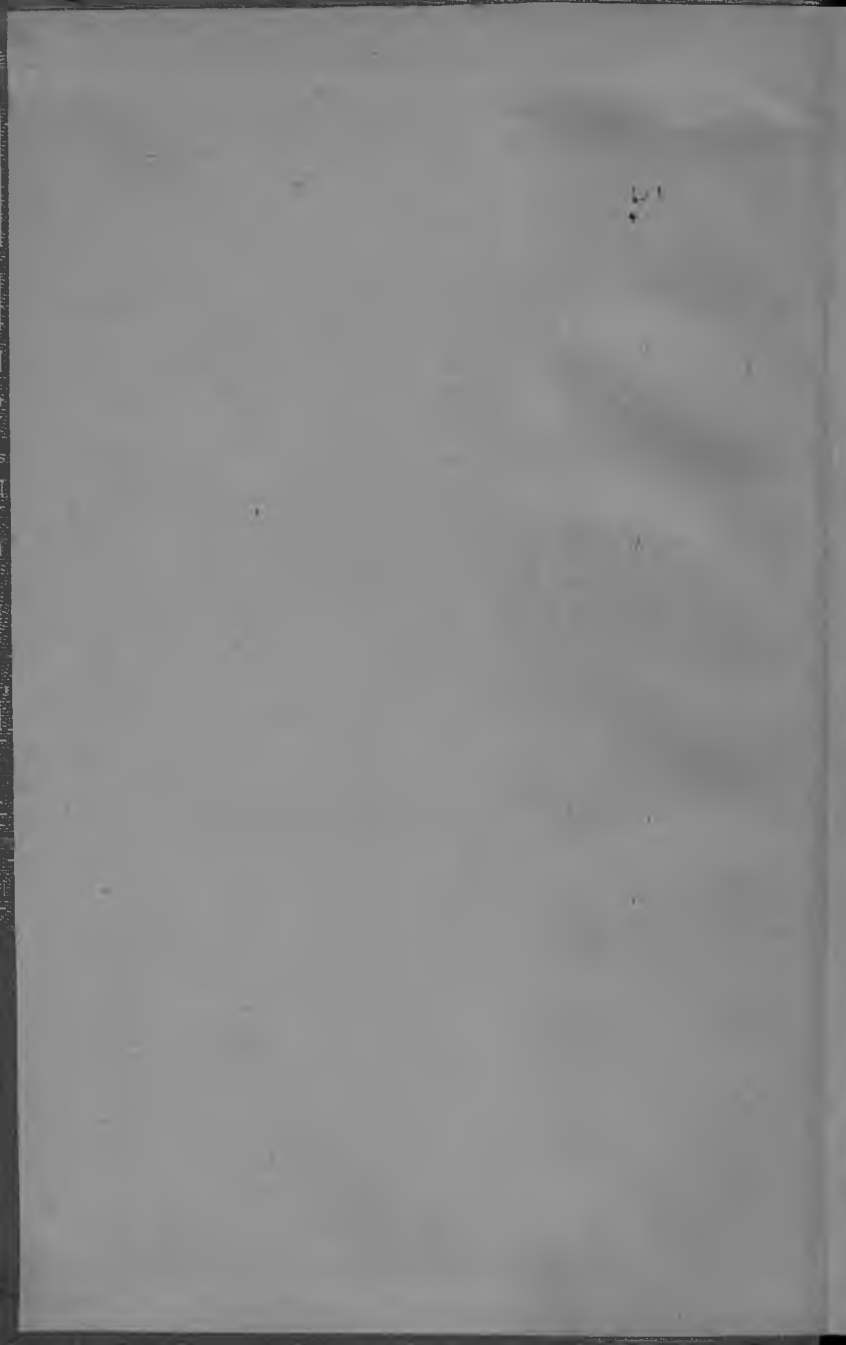

КОЛХОЗ КОНЬУХЫН СПРАВОЧНИКШЭ

МОСКО 1933 СЭЛЬХОЗГИЗ

С.
Д.

ОБХО

З Д З

С. ВАРЛАМОВ, Ф. И. КАРНЭЙЭВ, И. И. СЭМЬОНОВ,
Д. САЛЬНИКОВ, А. М. БЕЗБОЖНЫЙ, Б. В. ЙЭРМОЛАЙЭВ

Мар. л.
2-1091

КОЛХОЗ КОНЬУХЫН СПРАВОЧНИКШЭ

КОЛХОЗ КОНЬУХЛАН ИМНЬЭ
НЭРГЭН МОМ ШИНЧЫМАН

Г. В. в Лнг
Ц. 1933 г.
Лит № 252

Совхоз да колхоз инагам лукшо кугыжаныш
издательствэ

1933

Мосно

1875

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

1875

ТҮНГАЛТЫШ ОЙ.

Марий йылмэ дэн справочникым лукмаш у паша. Тэнэйэ мартэ йал озанлык нэргэн чыла кнагамат брошьур сэмыным луктын шогышна. Ындэ йал озанлыкыштэ социалист формо йөршэш сэнымэ жапыштэ изэ кнага-влак чылажэ годымак ситышэ пайдам пуэн огыт кэрт. Коньухлан, бригадирлан да имнэ дэн ыштышэ колхозниклан имнэ нэргэн утларак шинчымашым да чыла йодышлан вашмутым пуэн кэртшэ кнага-влак кұлыт. Сандэнак йал озанлык кнагам лукшо кугыжаныш издатыльствэ (сэльхозгиз) 1933 ийыштэ түрлө справочникым, тувэч колхоз коньухын справочникшымат лукташ пижэ.

Колхоз коньухын справочникшэ рушла кнага гыч кусаралт луктылтэш. Рушла справочникым автыр-влак (Варламов да монь) начарракым луктыч. Йылмэ шотышто йөсын возыман, йужо вэрэ йонгылыш-влакат пурталтыныт. Сандэнэ марий йылмыш кусарымэ годым ты йонгылыш да ситыдымаш-влакым корангдаш логальэ, йатыр вэрэак автыр-влакын ойжым йөршэш молэмдаш вэрэштэ. Тыгэ справочникын түн ситыдымашыжэ корангалтэ гынат, йужо-вэрэ ситыдымаш лийын кэртэш. Тугэ гынат, ты справочник кугын пайдам пушашлык, имнэ ашнымашым сайэмдаш полша. Сандэнэ ик коньухат, ик бригадират, ик колхозникат ты справочникым налын, луддэ ынышт код.

Лудшо йолташ-влак. Справочникым лудмөнгө тыгай йодыш-влаклан вашмутым колтыза:

1. Колхозышто имньэ пашам сайэмдаш ты справочник полшэн кэртшашлык альэ укэ?

* 2. Йылмэ шотышто да монь справочникын могай ситыдымашыжэ уло?

3. Имньэ нэргэн ситышын ончыкгалтын мо?

4. Ончыкыжым могайрак справочникым лукташ ойым пуэда?

Ты чыла йодыш-влаклан вашмутым пуэн шогымыда дэн кнага лукмо пашам чот сайэмдаш полшэда. Тэмдан ойда, тэмдан сэрышда мыланна (издатэльствэ паша йэнган) вэлэ огыл, чыла пашаланат куго пайдам пуэн кэртэш. Тыгэ, мэ чумыр вий дэнэ кнага лукмо пашам сайэмдэн, социализм ыштымашым вийангэна.

Вашмутым маркэ дэч посна тэвэ тыгай адрес дэнэ колтыза:

Москва, Никольская 10, Сэльхозгиз, Нац-отдел.

1 ОНЧЫЛМУТ

Рэволюцо дэч ончылсо Росийыштэ йал озанлык паша пэш үлнө шогыш. Куго йал озанлык машина-влак пашам пэш шагал ыштэныт, нуныжат лач помэшик да кулак озанлыкыштэ вэлэ лийын улыт. Трактыр-влак иктэ-кохыт вэлэ ильыч, комбайн, йытын курмө машина нэргэн колытынат огыл.

Шога, сапондо иса (сава) да сорла — йатыр йорло дэн кокла крэстйан озанлыкын тун йал озанлык куралышт ильыч.

Пасу паша начар шындымэ ильэ, тушто кум пасу вуйлатэн шогэн. Шурно лэктыш шотышто моло кугыжаныш дэн тангастарымаштэ мэ эн шэнгэлнэ улна ильэ. Йорло озанлык да йатыр кокла крэстйан озанлык йөсө илышыштэ илэн төчэныт. Ий йэда йорло да батрах (тарзэ)-влак кушкын шогэныт. Чыла озанлык-влакын кумышо ужашыжэ имныдымэ да шагал мландан ильыч.

Капиталист, помэшик да кулак-влак шкэ кидысэ власть дэн, адак кидыштышт чыла поянлык улмо дэн йорло-кокла крэстйанлан пашам пэш кугын ыштыктэныт, тыгэ шкэныштым чот пойыктэн, йорло дэн кокла крэстйан-влакым эшэ чот йорлэштарэн толыныт. Пашазэ класынат илышыжэ тылэч ай огыл улмаш, нуньнат пытартыш пужвудыштым йун илэныт.

Октябрь рэволюцо гына буржуазий — помэшик властлан да порьадкылан мучашым шуктыш.

Шучко властым сұмырымөнгө, 3 ийысэ граждан сойэш чыла элысэ капиталист-влакым сэнгэл, паш-

азэ да крэст’яан-влак большэвек-влак вуйлатымэ почэш калык озанлыкым нӧлталаш да сайэмдаш пижыч. Калык озанлык нӧлталмэ да сайэмдымэ нэргэн Лэнин йолташ тыгэ туныктэн:

„Промышлэнысыш, транспортыш да йал озанлыкыш кызытсэ куго промышлэнысын тэхник нэгызшым пуртэн да элым электрифицировайэн гына йӧршэш сэнэна „(Лэнин, III т. XXVI стр. 117).

Пӧрвой вичийашлыкын сэнгымашыжэ тэвэ тыштэ — манын Сталин йолташ ойлыш: „тӱн шотышто мэ тудын задачыжым (вичийашлыкын), промышлэнысыш, транспортыш да йал озанлыкыш кызытсэ тэхникын у нэгызшым пуртымашым ыштэн шуктышна“.

Тидын шуктымэ рэзулътат дэнэ мэмнан элна аграрнэ гыч индустральнэ элыш савырныш альэ вэс мут дэнэ каласаш гын, йалозанлык дэч промышлэныс кӱшнӧ шогымаш элыш савырныш. Тыгэ промышлэныс йал озанлыклан сотсиалист корныш куснаш чыла йӧным ыштэн, полшэн шога.

Вич ий жапыштэ ик трактыр-влакым гына 120 000 лукмо.

Лэнин йолташын 100 000 тракторым лукташ шонымо жапшылан лу ий нарэ гына эртыш, а мэ кызыт тидэ шонымышым ылышыштэ ыштэн шуктышна.

Лэнин колэктивлӱмаш дэнэ гына кӱлэш сэмын йал озанлыкым вийандэн да пашазэ клас дэн шэмэр крест’яанын шучко тушманжым вӱр йӱшӧ кулакым сэнгаш лийэш манын туныктэн. Лэнин ойлэн:

„Тыгыдэ озанлык йорло ылыш гыч лэктын ок кэрт“.

„Мэ тошго сэмынак тыгыдэ озанлыкыштак шинчэна гын, кэч шкэ эрыкан мландыштэ, шкэ эрыкан гражданин улна гынат, кунам гынат, мыланна эртыдымэ пытымаш пэрна“.

Лэнинын туныктымыж почэш, Лэнинын сай ученикшэ — йолт. Сталинын вуйлатымыж почэш йал озанлык колэктивлымаш программыв партий практикыштэ шуктыш.

Колэктивлымаш рэзултатэш 200.000 колхоз-влак ышталтыч, тушко 60 процент утла крэстйан озанлык-влак да 75 процент крэстйан озанлык-влакын чыла ўдымө мландышт чумыралтэ.

Партий вуйлатымэ дэнэ 2.500 машин трактыр станцэ да 5.000 түрлө совхоз-влак ышталтыч. Ты кугын ончык кайымаш нэгыз-влакэш кулачэствэ шалалталтэ. Кулак нэргэн Лэнин йолташ мэмнам тыгэ туныктэн: кулак-влак эн ирысэ, эн йанлык ганьэ, эн шучко эксплуататор-влак улыт, нуно моло элассэ историйыштэ помэшык, кугыжан, поп да капиталист-влакын власыштым уэш нөлталаш полшэныт.

Кулак-влак эшо йөршэш шалатымэ огыл. Шалатэн пытарыдымэ кулакын кодшышт-влак чыла амал дэнат мыланна врэдитыль пашам ыштат, колхозыш пурэн, чоткондыштшо, кладовщик да коньух пашаш шэнгын пурэн колхоз озанлыкым шалаташ тыршат.

Шэнгэлан кодшо колхозник-влакын частнэсобствэнныс койышыштым кидыш налын, кулак-влак йатыр колхозлаштэ киндэ йамдылымаштэ саботажым да колхоз мэр погым шолыштмашым организовайат.

Кулак да тудын почэш шүдырнышыжө ангам начар пушкыдэмдаш, ўдымө нормыв изэмдаш, колхоз имньым локтылаш да монь тыршат.

Кулак-влакын контррэволюционно паша коклагыч тэвэ тыгай паша — колхоз-влакын пашазэ имньым пытараш тыршымаш пэш шарлэн. Колхозлан поро шонышо гай маскэ чийшэ кулакын агэнтшэ тэвэ тыгэрак ойла: „Молан мыланна имньэ — кугыжаныш садак МТС коч трактыр-влак дэнэ мландэ пашанам ыштэн пуа“.

Йал озанлыкым мэханизоваймаш нигунарат им-

нъэ вийын (шупшо вийын) кўлэшыжым ок волто. Имньэ, ўшкыж (йужо вэрэ ўшкыжым кычкат) да вэрбльд-влак трактыр-влак дэн ушнэн колхоз производствылан пэш чот полшэн кэртыт.

Тушман -влак гына, трактыр имньым вашталта манын ойлэн кэртыт.

Ты кок тўрлө шупшо вийым прамай ушымаш гына колхоз озанлыкым пэнгыдэмдэн кэртмашым начар шинчан йэнг-влак гына ужын огыт кэрт.

Шурно лэктыш нөлталмашым трактыр да имньым ушэн ыштыктымэ дэн вэлэ шуктэн кэртына. Тидым чот ушыш пыштыман.

Имньэ вийын (шупшо вий) кўлэшыжэ нэргэн, тудым аралымэ да вашкэ сайэмдымэ нэргэн партий дэн правительствэ йатыр кана ончыктэныт. Партий дэн правительствын колхоз да совхоз имньэ-влак вэрч кузэ тыршымыштым палэн налшаш вэрч, нунын пунчалыштым ончалман. Тэвэ, ВКП(б) Рүдө Комитэт дэн ССР Ушэм совнаркомын 1933 ийын, 18-шэ фэвральыштэ лукмо „Папазэ вольыкым шошым удымашлан йамдылымэ нэргэн“ пунчалжэ да 1932 ийын, 27 майыштэ лукмо имньэ вий дэн мэханик шупшо вийым ушымо нэргэн“ пунчал-влак партий дэн правительствын имньэ нэргэн тыршымыштым раш ончыктат.

Ты пунчал-влак кажнэ колхозын, кажнэ совхозын имньэ аралымэ да умбакыжымат вийангдымэ пашаштэ программэ лийыт.

Кажнэ коньухлан, бригадирлан да колхозниклан шкэ пашаштыжэ партийын да правительствын ты пунчалышт почэш ыштыман.

Мэр погым шолыштшым да имньым йанлыкла кучылтын, тудым локтылшым титаклыдэ кодымашым йөршэш пытараш кўлэш, тидлан мучашым ыштыман. Титакан йэнг-влакым, йанлыкла имньым кучылтшо йэнг-влакым (утыж дэн опышым, кырышым, йонгыш кычкышым, шот дэч посна поктышым да монь) сутыш пуман.

Вэрыссэ властьюлан да прокуратурлан ик имньэ

колымашымат лончылыдэ да титакан йэнгым сутыш пудэ кодыман огыл.

ВКП(б) Р.К. дэн ССР Ушэм СНК-ын 1933 ийын 10 фэвральыштэ лукмо пунчалыштышт тыгэ кал-асымэ.

Имньэ-влакым ончымаш куго вэрым налэш. Палэ, колхоз коньух коклаштэ клас тушман йэн-влак, вор-влак да йүшө-влакат улыт. Тэвэ, сан-дэнак Рүдө Комитэт дэн Совнарком коньух-влакым палэн налын, титакан-влакым паша гыч корангдэн, нуным — клас тушманым, курго шолыштшым да имньым локтылшым чот судитлаш кўштат.

Имньэ вуй чот шукэмдымаш да тудым сайэм-дымаш паша — пэш куго кўлэшан паша. Колхоз коньухын пашажэ — тыштэ эн кўлэш, эн кўго вэ-рым налэш.

Партий, правительствэ, колхозник-влак да чыла мэмнан эл коньух-влаклан кугын ўшанэн, куго пашам пуат.

Партийын дирэктившым шуктышаш вэрч — колхоз имньым сай аралышаш вэрч, колхоз коньух-лан тэхникым кидыш кучаш, имньым прамай ончэн мошташ кўлэш.

Ты задачым шукташ альэ коньухлан тэхникым кучаш, шинчымашым пуаш полшаш тэвэ ты спр-вочник луктылтэш.

2. ИМНЬЭ КАПКЫЛ НЭРГЭН.

Волыкын (имньынат) капкылжэ пэш шуко миллион илышэ клэткэ дэнэ ыштымэ. Нуно капкылыштэ түрлө пашам шуктэн шогат.

Пашам шуктэн шогымо сэмын вольыкын капкылыштэ нинэ клэткэ-влак түрльö органлан: ончымо органлан, колмо органлан ўпш органлан да тулэч моло органланат шэлалтыт. Түрльö тыгай орган влак ушнымашым — орган систэм, альэ аппарат

(шўльмө орган систэм, кочыш шулықтарымэ орган систэм тулэч молат) манын лүмдәт.

Лулэгэ.

Түрлө лу, нөргө да шөн ушнымо дэн лулэгэ лийэш. Лулэгым: вуйконгралан, тупрүдөлу дэн өрдыжлу-влаклан, онглулан да кид-йоллу-влаклан шэлэдаш лийэш.

Лулэгын пэш кугу күлэшыжэ уло: лулэгэ йыр пап-влак пижылтын шогат, капкылым тарватыкта, тудын көргыштө күлэш орган-влак (шўм шодо, мокш, пагар, вуй торык т. м.) аралалтыт.

Имньэ лулэгыштэ, пүй дэч посна, 195 лу уло.

Лу-влакат илышэ клэткэ-влак дэнэ ыштымэ да звэска дэнэ шўйнымыштлан вэрч нуно пэнтгыдэ, чоткыдо улыт.

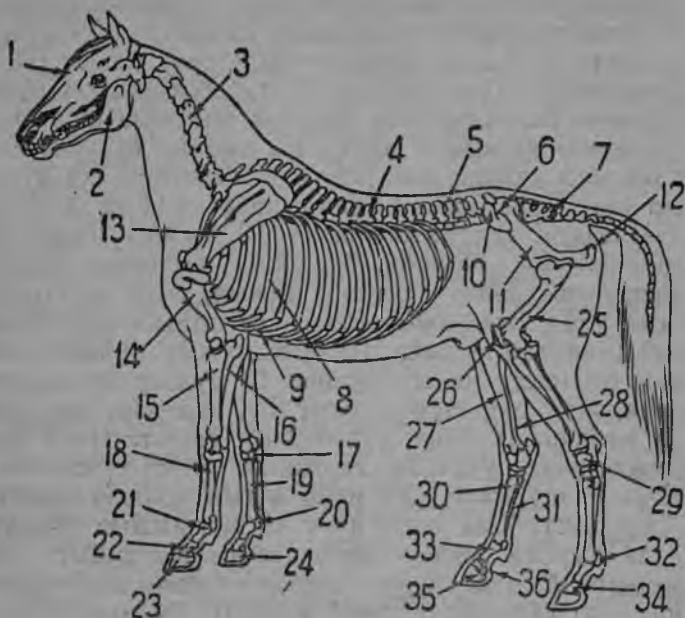
Түганышашлык лу-влак ўмвалнэ вичкыж нөргө уло, моло-влак пэнтгыдэ чора дэнэ лэвэдмэ (рушла надкосница маныт). Лувал чорашто пэш тыгыдэ вўршэр да нэрвэ улыт, сандэн изиш йонысыр түкэт гынат, лу пэш коршта.

Лу-влак ваш-ваш йа тарваныдымашын (ургыш сэмын) пыжыкталтыныт (вуйконгра лу), йа йыжынг лу да шөн дэнэ ушналтын тарванылыт.

(Имньэ лулэгым 1 сэ № сүрэтыштэ ончо)

Вуйлу-влак. Вуйлу-влакым вуйконгра маныт. Нуно ваш-ваш ургыш сэмын ушнэн улыт; ўлўл онглашлу гына тарванылшэ йыжынг дэнэ ушна. Вуйлу-влак вуйконгралан да шўргө (чурий) луылан шэлалтыт. Вуйконгра көргыштө вуйторык уло; шўргө луышто упша помыш, нэр помыш, нэлмэ помыш да шинча помыш уло. Нинэ помыш-влак көргыштө ончымо органлан, тамэ оранлан да монь лўмын йара вэр уло. Шўргө лу-влакышкат кочыш туржмо, нэр лу да монь энэтэн шогат.

Тупрүдөлу вуй гыч тўналын почыш шумэш 54 тыгыдэ лулан шэлалтэш. Ик тыгай лужым йыжынглу маныт. Йыжынглу покшэлнэ рож уло. Тидэ рож вуйлу гыч тўналын почыш ш мэш шуй-

Имнын лүлэгыжэ

1. Вуйконтра лу. 2. Ұлыл онылаш. 3. 7 шүй йыжын лу-влак. 4. 18 туп йыжын лу-влак. 5. 6 кыдал йыжын лу-влак. 6. Шылыж лу. 7. Поч йыжын лу-влак. 8. Ордыж лу-влак. 9. Он лу. 10. Эрдын күшыл лужын мучашыжэ. 11. Эрдын күшыл (лонная) лужо. 12. Кутанлу. 13. Пулш лу. 14. Вачэ лу. 15. Эрдэ лу. 16. Кынэр вуй лу. 17. Пулвуй йыжын лу. 18. Йол вурго лу. 19. Йол вурго лу воктэнсэ грифэл лу. 20. Йол мучаш йыжын лу. 21. Йол мучаш лу. 22. Шарча лу. 23. Күч лу. 24. Илэ күч лу. 25. Коварчэ лу. 26. Эрдэ лу. 27. Куго бэрцовый манмэ лу. 28. Изэ бэрцовый манмэ лу. 29. Шэнгэл йол йыжын лу. 30. Йол вурго лу. 31. Йол вуго лу воктэнсэ грифэл (вичкыж) лу. 32. Йол мучаш йыжын лу. 33. Йол мучаш лу. 34. Шарча лу. 35. Күч лу. 36. Илэ күч лу.

на. Тушто тупрүдо торык бэм уло. Тупрүдө луым тыгэ ужашлаш лийэш: шүй торэшнэ улшо 7 йыжынлум—шүй йыжынлу, туп торэшнэ улшо 18-туп йыжынлу, кыдал торэшнэ улшо (вэргылан тура

лийэш) — 6 кыдал йыжынгу, коварчэ торэшнэ улшо 5—коварчэ йыжынгу, (пырля ушнэн улыт), пытар-тышлан 18 йыжынгуым поч йыжынгу маныт (1-сэ №-сүрэтыштэ ончыктымо). Тупрүдө йыжынгу-влак кумышо йыжынгу гыч тўнгалын шымышэ альэ лат-кокомшо йыжынгу мартэ лач имньын вачэвал торэшныжэ лийэш; сандэнэ тидэ йыжынгу сай кушмо шот дэнэ имньын сайлыкшым палаш лийэш.

Имньын туп йыжынгышкэ 18 мужыр өрдыжлу пыжыктымэ. Пөрвөй 8 мужыр өрдыжлу нөргө мучашышт дэнэ онгу дэнэ пижын, тыгэ он помышын үлүл ужашыжэ лийэш. Он помыш кок вачэваллу коклаштэ кийа. Нинэ 8 мужыр өрдыжлуым тўнг өрдыжлу маныт. Кодшо 10 мужыр өрдыжлу-влак онгу дэк шумэш огыт шу, ваш-ваш шкэ үлүл мучашышт дэнэ нөргө дэнэ ушнат. Нинэ өрдыжлу-влак утларак тарваныл кэртыт, сандэнэ имньын шўлмаштыжэ нуно кугын полшэн шогат.

Өрдыжлу-влак онгу дэнэ да туп йыжынгу-злак дэнэ пырля ушнэн он ората сэмын лийыт. Ик мужыр йыжын луын пырля ушнымышт кугунак ок тарваналт, уло тупрүдө йыжынгу-влак шўйым, тупым, почым сайнак тарватылыктэн кэртыт.

Ончыл йол лулэгыштэ тыгай лу-влак улыт: пулшу, вачэлу, вачэйымал лу, кандаш посна изи лунан йолйыжынгу да моло тигыдэ лу-влак.

Ончыл йол-влак онгу ората дэнэ йыжынгу дэч посна пулш у дэнэ гына ушнэн, пап дэнэ да шөн дэнэ пижыныт. Моло йол лужо пэш чоткыдо шөн дэнэ ушналтыныт.

Вачэйымаллу, йолйыжынгу, адак йол вурго лу гына туран улыт, моло йоллу ваш-ваш шөрынат, лукынат ушнылыныт. Тыгэ ушнытмо имньын йол тарватылмаштэ пэш кугун польшым пуэн шога.

Ончыл йол-влакын эн тўнг күлэшыжэ — капкылжым кучэн шогымаш.

Кутанлу онгогай ик вэрэш кушшо мужыран 3 тўрлө лу-злак дэнэ пыжыктэн ыштымэ. Тудо ка-

пын шэнгэл ужаштыжэ кийа. Кутан луын мучашышт кўшкө да кок өрдышкө пап вошт койын шогат, тидым рушлажэ „моклака“ маныт.

Кутан луышко-эрдэлу да пулвуйлу, ўлыкө кугу бэрцовый лу дэнэ тудын шэнгэлнэ изи бэрцовый лу, б луан шэнгэл йол йыжын да тулэч моло тигыдэ лу-влак пыжыктымэ. Шэнгэл йол-влак кутан лу дэн пырля имнын тарванылмэ систэмыштыжэ тўн вэрым налыт. Шэнгэл йол-влакын тўн пашашт тыганьэ: имнын капшым ончык колтышаш вэрч, шэнгал йол-влак тудым тарватэн, ончык шўкалыт.

Пап.

Лулэгыштэ лу-влакым пап вий тарватылаш полша. Нэрвэ влак виктарымэ дэнэ пап шуйнэн, туртылалтын лулэгом тарватыкта. Вольык пап шкэ кумылжо дэнэ, альэ кумылдэат туртылалт кэртэш. Мутлан, кид-йол пап шкэ кумыл дэнэ тарвана, шўм пап — кумылдэ.

Тўрлө пап тарванылмэ дэнэ имнын ораньэк капшат тарвана.

Пап чарныдэ пашам ыштэн ок кэрт. Пашам ыштымэ годым папын паша вийжым нойыктышо наста погына. Ты нойыктышо наста шуко погынымо дэнэ пап паша ыштымым йөршэш чарнэнат кэртэш.

Ты шот дэнэ имнэ нойа манына.

Вийлан кōра паша ыштымэ годым паша жапыштак папыштэ ашыка (зийан) наста вашталт шога. Тыгэ годым пашаштэ имнэ ок нойо; сандэнэ кэч могай имныланат пашам вийжлан кōра пуман. Папын вийын пашам ыштымыжэ годым ты наста вашталт шуаш вэрч, имнылан канаш жапым пуман.

Канымэ годым имнэ тидэ настам вашталтымэ вэлэ огыл, пашаштэ пытарымэ вийжымат-йэшарэ.

Кочыш шулыктарышэ орган-влак.

Имньэ көргышкө түрлө наста: шұлыш (йуж), вұд да кочыш пурат. Имньэ көргыштө ты наста-влак молэмалтыт: у ужаш лийаш кайа, туганышэ наста-влакым вашталта-уэмда да көргө вий погаш кайа. Йөрдымө (кұлдымө) ужашлажэ тұжвакэ түрлө йөн дэнэ лэктэш. Тыгэ имньэ капкыл коч түрлө наста-влак пурэн-лэктыт. Илышыштэ ты шот эн тўнлан шотлалтэш.

Наста-влак вашталтмаш пашаштэ кочыш туржмаш, шұлымаш, вұр коштмаш да окыл наста лукмаш орган-влак полшэн шогат.

Кочыш туржмо систэмыштэ түрлө орган уло; сандэнэ кочыш чот туржалтын вұрышкө кайа.

Түрвө да ончыл пұ влак дэнэ имньэ кочышым авалта (налэш).

Имньэ түрвө пап дэнэ ыштымэ. Тудын тұжвал могырыштыжо күжгө ұп-влак улыт. Ты ұп-влак түрвө-шұм (шиштарымэ) пашам шуктэн шогат.

Упша помышто кочыш пұ-влак дэнэ туржалтэш. Шұвылвұдэш кочыш йөрналтмэ дэнэ тудо шулаш тўнгалэш.

Упша помышто кочыш улмо годем йылмэ кочышым кок вэлыш коштыкта. Тылэч посна альэ йылмым тұжвал нөрык чораштыжэ тамэ налшэ нэрвэ уло; сандэнэ кочыш тамым имньэ пала.

Пұ дэнэ туржмо кочышым упшаштэ йылмэ ик вэрэш чумырэн нэлмышкэ колта. Нэлмын папшэ туртылалтмэ дэнэ кочыш илэ логарыш кайа.

Илэ логар гыч кочыш туржмо орган тўнгалэш, тышкэ тыгай ужаш-влак: илэ логар, пагар, вичкыж шоло, күжгө шоло да шэнгэк лэкмэ рож пурат.

Шолын чыла кужутшо капшэ дэч 12-кана кужо лийэш.

Кочыш туржмо органланак мокш, пагар йымалсэ ту (жэлэза) шотлалтыт.

Илэ логар. Илэ логар пуч сэмын ыштымэ; ту.

дын туртын, шуйнэн кэртмэ дэнэ кочыш пагарышкэ шумэш кайэн кэртэш.

Пагар. Пагар шоло могыр өрдыжлу йымалнэ, мўшкыр помышто кийа.

Пагар пэш кугуак огыл; сандэнэ имнээ иканаштэ пэш шуко кочкын ок кэрт. Илэ логар пагар дэнэ йоштэк ушна. Ушнымаш лийшнэ илэ логар пап кўжгэмын колча сэмын лийэш. Тидэ колча пагар гыч кочышым илэ логарыш мөнгэш кайаш эркым ок пу.

Пагар гыч шолышко лэкмэ рожат шкэ сэмынак ышталтын: пагар дэнэ кўжгө шоло коклаштэ лўмын помыш уло (рушла привратник маныт), кўжгө шоло дэнэ ты помышым нөрык чора ойырэн шога (рушла-заслонка привратника).

Начар кочыш дэнэ альэ пагар уто тэммэ дэнэ пагарыштэ газ (шакшэ шўлыш, йуж) погына. Газ чымымэ дэнэ кочыш пагар гыч мөнгэшат, умбакат кайэн огэш кэрт. Тыгэ имнээ мўшкыр овара (карна).

Тэвэ сандэнак, имнын колья чэр гоным мўшкыржө карнэн мэшак сэмын лийын пагар пудэшмаш тўчкыдынак лийэш.

Пагарын ончыл ужаш нөрө чоражэ (илэ логар вэлышкэ) ош, тўсан, нымогай тужат укэ; шоло вэлышкэ лэкмэ ужашыштэ гына чорасэ йошкаргырак-пагар вўдым лукшо да кочыш туржаш полшышо ту (жэлэза) уло.

Пагар вўдыштө пэпсин да шөнчал кислота улыт. Ты наста-влак кочыш дэнэ йөрналтын тушто улшо бэлок настам вўдэш йөрналташ йөршым ыштат. Тыгэ, бэлок кап мучко, кўлэш вэрэ шынэн (кайэн) кэртшаш нашташ савырна.

Пагар гыч кочыш шолышко кайа. Тушто адакат тўрлө вўд(сок) дэнэ ушнэн кочыш молэмалтэш. Пагар лийшнак, куго шолышко кочыш шулыктараш полшышо кок ту (жэлэза) — мокш да пагар йымал ту ушнат.

Мокш. Мокш имнын эн куго тужлан шотлал-

тэш. Тудо ужар түсан шэкш вүдым луктэш. Пөр-
вөй тигыдэ пуч сэмын гыч йогэн, варажым, кугу-
рак пуч корьо дэнэ кугу шолыш ушна. Имньнын
посна шэкшыжэ укэ.

Пагарйымал тулан кочыш койа шулыктараш
шэкш вүд кугын полша. Тыгэ койа пэш изэ ужа-
шлан тыгыдэмдалтэш. Тылэч посна шэкш вүд
шолышто кочышым шүймө дэч арала, адак орга-
низмыш шыгышышлык күлэш кочыш настам (са-
кыр, гликогэн) йамдылэн (шулыктэрэн) запасым
ышта.

Адак шоло гыч вүр дэнэ пырлья толшо ок күл
наста-влак мокшэш кучалт кодыт, тыгэ вүр эрэ-
ак йандарэшт шога да **ок күл наста-влакат** орга-
низмлан йөршө настам савырнат.

Пагарйымал ту (жэлэза). Ты ту кугуак огыл,
куго шоло лишнэ кийа; тудын вүдшө кочыш гыч
тун күлэш настам шулыктарэн, вүрышко шыгаш
йөршыш савыра.

Күлэш наста вүрышкө шынгымэ утларакшэ вич-
кыж шолышто лийэш. Тушто пэшак изэ (тыглай
шинчалан койдымо) рож-влак улыт. Ты рож көр-
гыштө изэ гына помыш да тигыдэ вүршэрла кор-
но улыт.

Күлэш кочыш наста вүрышкө кок түрлын ло-
галэш: 1) шоло гыч вик вүрышко шыга: 2) шоло
көргысө изэ рож помыш погынэн, вара вүршэ-
рышкэ ушна.

Шоло көргысө изэ рож помыш шуйнэн, турты-
лалт кертэш; ты шот дэнэ шоло гыч күлэш наст-
ам шупшын, умбакэ пуч гайыш колтэн кертэш.

Вара сэмын ты пуч гай-влак ушнэн, лимфати-
чэски ту коч эртат. Тушак чыла күлдымө наста-
влак шуралт кодыт.

Шоло-влак гыч толшо тыгыдэ вүршэр-влак (лим-
фатичэски сосуд влак) онгысо кумда вүр корныш
мийэн вэноз системышкэ ушнат; тывэчын кочыш
наста-влак вэнсэ вүр дэнэ пырлья артэрий системэ
дэнэ ушнэн, кап мучко шалават.

Күжгө шолышто кочыш туржмо да вүрыш шынгы-маш кугынак ок лий; тыштэ кочып шүмаш, да вэс пуш пурмаш лийэш; сандэнэ йужгунам шолышто утыж дэн газ погынымо годым шоло чот оварэн кошташ тўналэш.

Пагарыштэ да шоло-влакыштэ туржмо дэч да вүрышкө шынгомэ дэч уто кочыш тўрлө газ дэнэ пырля шэнгэк лэкмэ рож гоч тўжвакэ лэктэш.

Вүркоштмаш.

Тўжвач ончымаштэ вүр йошкар тўсан вүд гай. Вүр капысэ моло ткань гайак илышэ клэткэ дэн ыштымэ. Вүрыштө ты клэткэ-влак ваш-ваш ушналт огыт шого, вишкыдэ вүр плазмыштэ ийын коштыт.

Вүрыштө кум тўрлө клэткэ-улыт: йошкар клэткэ влак, ошо клэткэ-влак (лейкотциты) да тромбоцит манмэ клэткэ-влак.

Вүр плазмыштэ капкыллан күлэш кочыш-бэлок, койа, углэвод, тўрлө шөнчал да капкылэш вашталтшэ наста-влак — мочэвина, мочэкислый шөнчал, т. м. улыт.

Йошкар вүр клэткым микросколэш ончымаштэ нуно изэ тарташ гай улыт. Тушто кислород дэнэ куштылгын ушнышо гэмоглобин манмэ наста уло. Кислород имньылан шўлашыжэ күлэш.

Ош вүр клэткэ капкылыштэ тўрлө микроб дэнэ кучэдалэш. Сусыргышо ўмвалнэ улшо лўмө—тудо колшо ош клэткэ влак улыт. Тыгэ ўмвалан лўмө лиймэ дэн микроблан кўргышкө кайаш эрык ок пуалт.

Тромбоцит кислород дэнэ ушнэн, сусыргэн вүр йогымаштэ вүрым тувырташ (малташ) полша; сандэнэ вүр йогымым чара.

Имньын капкылыштэ вүр чыла кап нэлытын 13 ужашыжэ нарэ уло.

Вүркоштмо. Шўм пашалан кўра вүршэрла мучко капыштэ вүр коштэш.

Шўм он помыш ўлўл ужашыштэ шола мogyрыштыла кийа. Шўм пап мэшак сэмын ыштымэ

Тудо ныл ужашлан шэлалтэш: кутуй кыдэж дэн шола да пурла ужашлан; адак ты кок ужашыжэ торэш кыдэж дэнэ-прэдсэрдийлан (күшнысö ужа-шыжэ) да жэлудочкылан (үлүл ужашыжэ). Прэдсэрдий дэнэ жэлудочко коклаштэ рож уло.

Шүм гыч капыш кайшэ вүр корным артэрий маныт. Артэрий орган-влакыш шумöнгö тигыдэ вүр корнылан, (вүршэрлан) шэлалтыт. Пэш изэ, вичкыж вүр шэрым капильяр маныт.

Капильяр мучко вүр кайэн, капкылан күлэш кочыш настам да кислородым пуа; тудын дэч йörдымö настам, углэкислотам мөнггэш налэш. тыгэ кочыш да йуж вашталтымаш лийэш.

Капильярыштэ вүр вэс түрлэмэш, йörдымыш савырна. Тыгэ капильяр-влак ушнэн, вүр шэр, вүр қорныш савырна, Тыгай вүр корным вэнэ маныт. Йörдымö вүр вэнэ дэнэ шүмыш эрыкталташ толэш.

Кочыш вашталтымэ шот дэнэ нинэ кок түрлө вүрын түсыштат ик гай огыл: артэрий дэн кайшэ вүр-чэвэр-йошкаргэ, вэнэ дэнэ толшо вүр-шэмалгэ-йошкар лийэш.

Шүлымаш орган-влак.

Вольык шүлымыж годым көргышкө кислородым налэш, көргö гыч углэкислотам луктэш.

Имнын шүлымö орган — шодо лийэш. Шүлыш нэр рож, логар да кужо трахэй манмэ пуч коч шодыш шумэш пура.

Шодо он помышто лийэш; тудо йошкаргырак түсан, онгын пурла вэлыштэ да шола вэлыштэ кийа. Шодышто шарлэн шотышо шүлыш пурмо изэ пуч-влак пэш шуко улыт. Тыгай изэ пуч-влакым бронхи маныт. Бронхи шодышто эшо изэ пуч-влаклан шарлат. Тидэ изэ пуч-влак пэш вичкыж чора пырдыжан, мучашыштыжэ изэ шувыронг гай дэн пытаралтыт. Вичкыж чора гоч кислород вүр-шэрыш шынгэн, йошкар вүр клеткэ дэнэ ушна.

Тыштак вур гыч углэкислота мөнгэш лэктэш Шү.ымо годым кок шот лийэш: 1) көргыш йужым налмаш; 2) йужым мөнгэш лукмаш.

Шүлышым көргыш пуртымо годым он овара; шүлышым мөнгэш лукмо годым адак он волмо гай лийэш.

Имнэ эрыкшэ годым ик минутлан 10 кана шүлышым вашталта. Паша ыштымэ годым, альэ чэрлэ годым капкылан кислород шуко күлэшлан вэрч шүлыш вашталтымат йэшаралтэш. Имнэ эрыкшэ годым 40—50 литр шүлышым көргышкыжэ налэш, вийан паша годым — 300-450 литрым.

Имнэ шүлмыж годым углэкислота дэч посна эшэ вүд парымат мөнгэш луктэш, Шодо дэнэ шүлымө дэч посна эшэ могыр коваштэ денат шулыш вашталтэш. Тышкак кислородым налын, углэкислотам, вүд парым (пүж вүдым) мөнгэш луктэш. Тидэ шүлыш ашталтмэ пүжвүд ту (жэ-лэза) гоч лийэш. Могыр коваштэ гоч шүлыш вашталтыш чарна гын, имнэ илэнат ок кэрт; садлан лийын имнэ могыр коваштым йандарын, эрыктэн шогаш күлэш.

Йордымө настам тужвак лукшо орган-влак.

Капкылыштэ кочыш вашталтмэ дэнэ йордымө наста кок вэргэ гоч шондэ корно дэнэ шүвыронгыш погынэн, шондо лэкмэ канал дэнэ тужвакэ лэктэш.

Вэргэ мұшкыр помышто, пытартыш туп йыжын дэнэ пөрвөй улым (кыдал) йыжын торэшнэ кийа. Тужвач ончымаштэ пормыжо нэмыч (бсб) пурса гай.

Шондо капкылыш мөнгэш логалэш гын, таза-лыклан пэш куго зийаным ыштэн кэртэш, йужгунам имнэ колат. Сандэнэ таза вэргэ, шондо корно, шувырон, шондым тужвак лукшо канал шондым мөнгэш капкылыш колтыдымашын ыштымэ. Лач йужо чэр годым гына шондо капыш логал кэртэш.

Ик сутка каклаштэ имнэ 5—6 кана, 4—10 литр нарэ шалэш.

Пўжвўд лукшо да койа лукшо ту-влакат (жэлэза-мыт) йўрдымў настам тўжвак лукшо орган-влакыш шотлалтыт. Пўжвўд лукшо ту коваштэ коргыштў кийа. Ту йэда изэ пуч-влак улыт, тышкэ шуко нэрвэ толыт. Ты ту гыч тўжвак лэкшэ пуч гай уло. Тышакын пўжвўд лийэш. Пўжвўд вишкыдэ шондо ганэ улэш. Имнэ пўжвўдыштў, моло воль-ыкын гай огыл, эшо бэлок йўрналтын; сандэнэ имнын пэш пўжалтмыж годым шонг налэш.

Койа ту коваштэ тўжвакэ койам луктэш, коваш-тым, пунжым нўрык ышта, витымэ дэчат арала.

Тўлыктарымэ орган-влак.

Ожын тўлыктымо органышкыжэ кок муно, нўш-мў колтышо пуч (корно) да члэнжэ шотлалтыт; вўлын—2 мунылык, 2 муно колтышо, авагудо да ночко — вэр пурат.

Ожын кок муныжо посна мэшагыштэ кийат. Муно-влак узо спэрмэ—нўшмў вўдым (спэрмато-зойдым) луктыт. Спэрмыштэ микроскоп вошт. гына койшо пэш тигыдэ илышэ-влак (вуйан почан) улыт. Кажнэ мунын нўшмў колтышо изэ пуч гай уло. Тудо муно-влак дэнэ члэным ушэн шога, мучашы-жэ шондо йогымо рожыш лэктэш. Ожо члэнжэ гоч вўлын тўлэ органышкыжэ спэрмэ нўшмым колта.

Вўлын муно олмэш кок мунолык уло, нуно ава муно-влакым альэ вэс сэмын игылык клэткым луктыт. Муно колтышо фаллопийэв пуч дэнэ авагудым мунылык дэнэ ушэн шога. Ты пуч гыч авагудыш муно кайа. Авагудышто ушнымаш дэч вара игэ кушкеш тўналэш. Вўлын ночко вэржэ ожылан спэрмэ колташ кўлэш вэрлан чотлатэш.

Кок ийаш коклаштэ вўлын тўлымў органжэ куш-кын шуэш. Ты жапыштэ шошым вўлын йогымаш тўналэш, альэ вэс сэмын вўлын ожо дэнэ коштмо шумаш жапшэ тўналэш.

Тидэ жапыштэ муно ожин спэрмэ-нөшмө дэнэ ушна гын, зародышь манмэ альэ вэс сэмын, вүлө тўжангмаш лийэш.

Тўжангмаш тэвэ тыгэ лийэш: коштыктымо жапыштэ ожин спэрмыжэ ночко вэр гоч авагудыш логалэш, тувэчын фалопийэв манмэ пучыш вонча, тушто ава муно дэн ваш лийын тудын дэн ушна. Шуко спэрмэ кокла гыч эн ончыч мийшэ спэрмыжо гына муно дэн ушнэн кэртэш, молыжо колат.

Вүлын кок өрдыжыштө кок шөр тужо уло. Ту йэда кок-кум рожан чизэ-влак улыт. Шөр туын вүдшым шөр маныт. Шөрышто 90% вүд уло, молыжо бэлок, койа, шөрсакыр да тўрлө шөнчал-влак.

Нэрвэ систэм.

Нэрвэ систэм имнын, альэ моло вольыкынат илышыштым виктара. Нэрвнэ систэмыш вуй торык да нэрвэ-влак пурат.

Вуйторыкыш 12 мужыр нэрвэ пура; тудо тўн нэрвэ органлан шотлалтэш.

Тупрүдө торыкышко йыжыгла кокла рож гыч 42—43 мужыр нэрвэ пурат. Тупрүдө торык вольыкын кумыл дэч посна (шоныдэ) тарватымашым виктара.

Нэрвэ-влак тэлэграф дэнэ иктак. Нэрвэ мучко (тэлэграф воштыр мучко увэр каймэ гай) вуйторык гыч, альэ капкыл гыч тўрлө вэрэ увэр шарла (шиштаралтэш).

Шижмэ орган-влак.

Рүдө нэрвэ систэмылан тўрлө шиштарымэ орган-влак (шинча, пылш, тамэ, ўлшө, могыршўм) полшэн шогат.

Шинча — ужмо орган лийэш. Шинчаштэ шинча олма, адак полшэн шогышо ужаш-влак—шинча пап, щинча комдыш, шинча вүд ту да монь улыт.

Сосудистый чора (оболочка) манмаштэ шинча сорта, тудын шэнтгэлнэ шинчан тўн аппаратшэ „хрусталик“ (шинча кў) манмэ уло. Хрусталик дэнэ роговицэ коклаштэ вўдыштарэн шогышо наста уло. Хрусталик дэн сэтчаткэ коклам йанда ганьэ ўзгар дэнэ тэмымэ. Волгыдо (лучи) роговицэ, йанда ганьэ ўзгар, вўдыштарышэ наста да хрусталик гоч, сэтчаткыш волгалтарэн шинча нэрвышкэ логалэш. Шинча нэрвэ вуйторыкыш волгыдо ойыпым (ужмыжым) шиштара.

Шинча комдыш тўрлө энэтыш дэч, шинчавўд ту роговицэ кошкымо дэч арала.

Имньэ пылыш кум ужашлан — тўжвал, кыдал, кўргө пылышлан шэлалтэш.

Пылыш копчыкым да пылыш рожым тўжвал пылыш маныт; тўжвал пылыш дэч пылыш чора дэнэ ойырылымо дэч умбакэ улшо помышым кыдал пылыш маныт; кўргө пылыш кыдал пылышдэч тугакак пылыш чора дэнэ ойырымо. Тидэ кок пылыш чора коклаштэ 3 изи чогыт гай, „наковальна да стрэмә“ манмэ ужаш-влак улыт.

Кўргө пылыш помышто, каналыштэ вўд ганьэ вишкыдэ наста тэмын. Ты вишкыдэ насташкэ тўрлө йўк логалын, колмо нэрв дэн адакат вуйторыкыш шиштаралтэш.

Тўрлө йўкым колмаш тэвэ тыгэ лийэш: йўк эн ончычак, ўмбал пылыш коч пылыш чораш мийэн пэрнэн, тидым чытырыкта (вибрация), ты чытырыктымаш кыдал пылыш помышсо вўд ганьыш пэрна, тувэчын йўк нэрвэ мучаш коч вуй торыкыш пуалтэш.

Шинча ужмыжо дэнэ тагастармаштэ имньын пылышжэ пэш пўсө (сайн колэш).

Тамэ оргаг имньын йылмэ нўрык чораштэ луковицэ манмаш гыч лэктэш. Упша помышто улшо нўрык вўдэш шулэн шушо кочыш наста гыч вэлэ имньэ тамэ пушым палэн кэртэш; шўвылэш шулыдымо кочыш имньылан тамыдымэ лийэш. Тамэ луговицэ нэрвэ дэнэ вуйторыкышкак шитаралтэш.

Упш орган — нэр помышын көргыштө нөрө чо-
ражэ лийэш. Иктажмогай настан упшыжө упш
нэрвэ дэн вуйторыкышко шиштаралтэш.

Упш орган дэнэ тамэ орган ваш-ваш полшэн
шогат.

Капкылшүм шижмэ орган имнын шуко нэрван
коваштыжэ лийэш. Капыштэ кажнэ изэ ластыкат
(вэрат) капкылшүм нэрвыдымэ укэ.

Уп луговицэ манмаштэ капкылшүм нэрвэ шуко
уло; сандэнэ имнэ ұпышкө, альэ пунышкыжо
изыш логалат гынат, тудо шижэш.

Утларак тыгай нэрвэ имнэ тұрвө валнэ улшо
ұпыштө шуко уло. Тидэ ұпым „шүм ұп“ маныт.
Имнэ кұчын шыл ужашыжэ тугакак пэш шү-
ман.

Шүм нэрвэ дэнэ вуйторыкыш корштымо, кыл-
мымэ, пызырмэ, т. м. шиштаралтэш.

Имнын капшым коваштэ лэвэдэш. Ты коваштэ
имнын капкылжым түрлө сусыргымаш дэч, йүштө
дэч, шокшо дэч, ночно дэч арала. Ты шот дэнак
имнын кұч-влакшат капын ужашыжым аралшэ
лийыт.

Коваштэ тұжвал да көргө пачашлан (слоилан)
шэлалтэш.

Уп вож ұп мэшак гыч тұналэш; лачак ты мэ-
шакыш койа ту (жэлэза) пура. Упын тұжвал ужа-
шын клеткыштэ ұплан түс пушо чийа наста уло;
тидэ шот дэнэ имнын түсшө палэмалтэш.

Имнын ұпшө кок тұшкалан шэлалтэш: ик тұш-
кажэ — кұжгө, чоткыдо да кужу; вэсыжэ — пуш-
кыдо да кұчык. Тылэч посна — шинча комдыш-
вал ұп, оржа, поч, тұрвөвалнэ улшо ұп да монь
улыт, нинышт аралышэ ұп-влакклан чотлалтыт.

Имным ұпшө (пунжо) йүштө дэч арала. Могай
вэрыштэ илмылан көра имнын пунжат түрлө —
кужу альэ тұчкыдө лийэш.

Имным тэлым чара вэрыштэ, альэ йүшто лэ-
ваш йымалнэ шогыктымаш имнэ пуным кужэмда
да тұчкыдэмда.

Имнэ пунын сайлыкшэ (йылгыжмашыжэ, чоткыдылыкшо да монь) имньын тазалыкшым, кочыш сайлыкым да коваштысэ ту-влакын пашаштым онча.

Ий йэда шошым имньын пунжо кулап лийын йога. Сандэнэ кэнгэжлан имнэ пун кучыкэмэш, вичкыжэмэш; тэлэ вэлэш уэш кушкэш да түчкыдэмэш.

3. ИМНЬЫН ЭКСТЭРЬЙЭРЖЭ (ЎМБАЛ ТҮСШӨ).

Имньын сайлыкшым ўмбач ончэн палымаш.

Имньын паша ыштэн кэртмыжым ўмбал түсгыч ончэн палымаш колхозниклан пэш күлэш улэш. Имньым налмэ да тудым сайлыкшым палымэ годым ўмбал түсшым ончэн имньын паша ыштэн кэртмыжым да могай пашалан (йара куда-лышташ альэ нэлэ шупшыкташ) кэлшымыжым палымаш пэш күлэш пашалан шотлалтэш.

Имнэ нэргэн тунэмме наукин ужашыжэ — имньын ўмбал түсшым да көргө орган-влак вэлэн тудын пижын шогымашыжэ нэргэн тунэммашым кнага йылмэ дэн экстэрийэр альэ имньын ўмбал формыж нэргэн тунэммаш маныт.

Имньын көргө орган ыштымашыжэ да тудын ушкалмашыж дэн паша ыштэн кэртмашыжэ организмын ўмбал формыж дэнэ кылым кучат, сандэнэ ўмбал формо гычак имньын сайлыкшым палаш лийшашлык.

Ты годым имньын күкшытшым, капкылжым, капкылын түрлө ужашыжэ кузэрак кийымым, нунын кугытыштым, да ийжым, түсшым да түрлө палыжым ончэна.

Имнэ тусым палымашын күлэшыжэ.

Имнын түсшө озанлык шотышто нимогай пайдамат ок пу, тугэ гынат, имным палэмдымэ годым пэш күлэшлан чотлалтэш. Имнэ коваштын могай түсан улмыжым мэ имнын түсшө манына.

Чома шочмыж годым пушкыдо пуан — (игэ пуан) лийэш, шукыж годым пунжын түсыжат куго лиймыжмөнгө вашталтэш.

Имнэ түс-влак тыганэ улыт.

Шэмэ — имнын чыла пунжо шэмэ лийэш;

Йошкаргэ — саррак йошкар түсан пун-влак;

Шэм ракш — йошкар түсан, почшө дэнэ оржажэ шэмэ лийэш;

Кула — пачашур альэ йошкаргырак пуан, почшо, оржажэ да йол мучашышт шэмэ лийэш;

Кольа пуан — ломыж гайрак сур түсан, суртысо кольа гайрак койэш, почшо, оржажэ да йол мучашышт шэмэ лийыт;

Сар — пун-влакын тунгышт сар (пачашур сэмын, пун мучашыжэ шэмалгырак, сандэнэ шэмэ сар түс иктыш ушнэн күрэнрак сар түсым ончыкта.

Тылэч посна эшо тыганэ түс-влак улыт:

Ошо — чыла пун ош түсан, моло дэн варнэн огыл,

Сур — ошо да шэм түсан пун-влак йорналтыныт. чоман шочмыж годым йоршэш вэс түс лийэш, вара гына сурэмэш;

Күрэн — йошкар пун-влак дэн шэм пун-влак йорналтыныт

Көк — шуко түсан пун-влак (шэмэ, йошкар да ошо) иктэш йорналтыныт.

Ола — түрлө түсан пун-влак иктэш йорналт огыл, посна вэрын-вэрын шинчат, мутлан ик вэрэ шэм пун-влак да вэс вэрэ ош пун-влак шинчат гын,

тыгай имньым шэм ола тўсан маныт, шэмэ олмэш йошкар альэ ракш тўс лийыт гын, йошкар ола альэ ракш ола тўсан маныт. Ола тўсан имньэ вигок шинчаш пэрна, сандэнак ола имньым йошкар армийыш огыт нал. Имньын ўмбал тўсшым ончымо годым, тудын посна палэ-влакшым пэш ончыман.

Палэ-влак сангаштэ, шўдыр сэмын ош тамга лийыт. Йужо годым вачэвач тўнгалын почыш шумэш туп рўдö мучко шэм корно кайа. Йолыштат тўрлö палэ-влак лийыт; йужо имньын пэл йолжын, йужын кок йолжынат мучашыжэ ош тўсан лийэш, тыгай имньым „чулка йолан“ маныт.

Имньын палэмдэн возымо годым тудын тўсшым да посна палэмдышыжым пэш раш возыман.

Тэвэ тыгайрак формо дэн возалтман: ракш вўлö, сангаштыжэ изырак ош тамга, шола йолжо пулвуй лишкэ шумэшкырак ош тўсан да молат.

Имньын ийжым палымаш.

Имньын ийжэ тудын сайлыкшым ончыкта да озанлык шотышто куго вэрым налэш. Чома гычак тўнгалын шонгтэммэшкыжэ имньын организмжэ эрээк вашталт толэш, тыгэ шонгтэмыжмөнтö шкэ пашам ыштэн кэртмашыжым йомдара. Имньын ий шотшо, чыла организм ужашышкат шкэ палыжым пышта, тидэ утларашкым пўйыштö палэ лийэш, сандэнак имньылан пуй-влак ий палымаштэ мэтрик справкэ олмэш лийыт. Пўй-влакын шкэ пашашт: кочыш настам пушкыдэмдэн, тыгыдэмдэн да шулыктараш йамдылалтмаш.

Имньэ-влакын пўйышт-влак ик ганьэ огыл, вўлын 36 пўй да ожын 40 пўй шстлалтэш. Кўшыл дэн ўлыл онгылашыштэ пўй ик тöрак (вуй чот дэн) улыт. Нуно онгыр пуйлан да писэ пўйлан шэлалтыт, ожын гын, тылэч посна эшо ора пў (клык) манмэ уло. Писэ пўй-влак кажнэ онглашлушто, ончымо 6 пуй гыч шинчат, нунын воктэн

өрдыштö изыш пэлнырак 6 пуй гыч онгыр пуй-влак шинчат. Писэ пуй дэн онгыр пуй коклаштэ пұдымö йара вэр кодэш. Ожо-влакын ты йара вэрыштэ кажнэ онгылаш лу йэда кок ора пуй-влак шинчат.

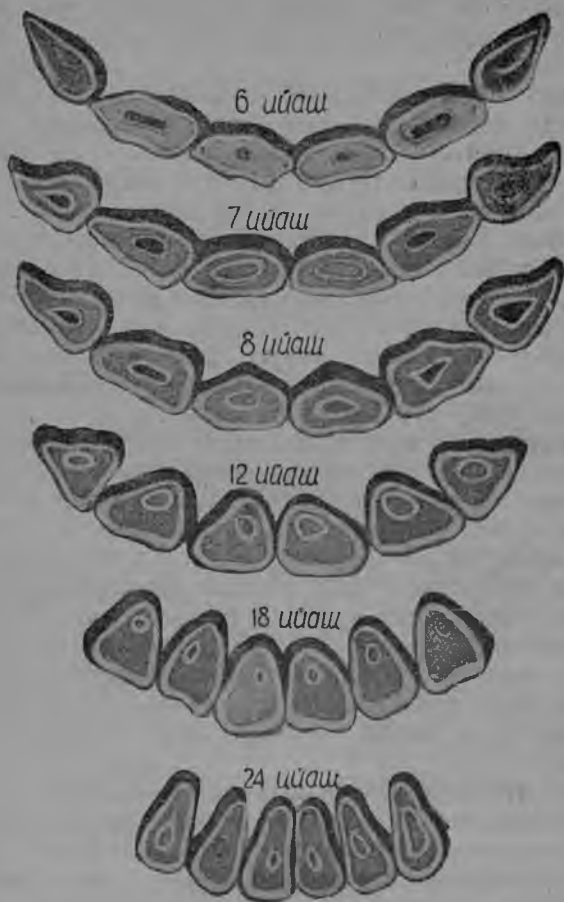
Кажнэ пуйын көргыжö пушкыдо да үмбалжэ пэнгыдэ лийэш. Пуйышто тыгай ужаш-влак лийыт: вож, пуйын ұлыл ужашыжэ, лакэ да пуйын кұшыл ужашыжэ. Пуй көргыштö йара вэр уло, тудо йара вэрыш нэрвэ да вұр корно мийат. Ончыл пуйын кұшыл ужаштыжэ торэш кийышэ кэлгэ лакэ уло. Ты лакым пуй корка маныт (2 сұрэтым ончо). Писэ пуй-влак шкэ шотшо дэнэ эшэ тыгай ужаш-влаклан пöлалтыт: покшэл кок пуйым (ұлнат, кұшнат) „зацэп“ маныт, зацэп воктэн шинчышэ пуйым „кыдалаш“ маныт, тұр пуй-влакым окрайки альэ тұр пуй-влак маныт.

Имнын шөр пуй да постойанэ пуй-влак лийыт.

Имнын шөр пуй-влакшэ шочмыжмөнгö лийыт, варажым ты пуй-влак йогэн, нунын олмэш шэмалгырак тұсан, чоткыдо постойанэ пуй-влак шочыт. Шөр пуйын тұсшö шөр сэмын ошалгэ тұсан лийэш. Онгыр пуй-влак ұлыл кұшыл онгылашлуштат 6 мужыр гыч (кажнэ вэлым 3 мужыр гыч) шинчат, писэ пуй-влак ұлнат, кұшнат 6 мужыр гыч покшэлнэ шинчат. Чоман шочмыж годымак онгыр пуй дэ писэ пуй-влак лэкшэ лийыт, йужо кунам писэ пуй-влак чоман шочмыж дэч 6—12 кэчэ вара лэктыт.

Писэ пуй кушмым, вашталтым да пуй корка йыгалтым ончэн имнын ийжым палат, онгыр пуй гыч йонгылыдэ палаш лийэш, тугэ гынат, пуй-влак шэнтэлнэ улмыштлан көра нуным ончаш пэш йöсö.

Ўлнö ончыктымо таблицэ имнын ийжым ончэн пуй-влак вашталтмашым ончыкта. Тушто кыдалаш вашталтмашым ончыктымо, илышыштэ изыш йонгылышат — ийым изэмдымаш альэ кугэмдымаш лийын кэртэш (1 таблицым ончо).

Имнын пүйжым ончэн ийжым палымаш.

Имнын ийжым пүй гыч палымаш.

1. Шөр пүй-влакын лэкмаш дэн писэ цүй да онгыр пүй-влакын йыгалтмашышт.

Пүй-влакын лұмышт	Ж а п			
	Кэчэ		Тылызэ	
	Гыч	Мартэ	Гыч	Мартэ
Шөр онгырпүй-влак	1	—	—	—
Шөр зацэп-влак	6	12	—	—
Шөр кыдалаш-влак (средние) . .	28	42	—	—
Шөр түр пүй-влак (окрайки) . .	—	—	6	9
Постоянэ нылымышэ онгыр пүй- влак лэкмаш	—	—	10	12
Шөр зацэп йыгалтмаш	—	—	10	18
Шөр кыдалаш йыгалтмаш	—	—	18	24
Постоянэ визымышэ онгыр пүй лэкмаш	—	—	21	24
Чыла шөр пүй-влак йыгалтмаш	—	—	24	30
Постоянэ кудымышо пүй-влак лэкмаш	—	—	36	60

2. Шөр писэ пүй да онгыр пүй-влак-постойанэ пүй-злак дэн вашталтмаш дэн постойанэ пүй-влакын йыгалтмашышт.

Пүй лум-влак	Вашталт-маш дэн йыгалт-машын жапшэ (ий чот)
Шөр зацэп да пөрвойсо кок онгыр пуй-влак йогы-маш. Пөрвойсо постойанэ онгыр пүй лэкмаш .	2,5
Постойанэ зацэпын ик ончыл тўржө йыгалташ тў-галэш. Кокымышо постойанэ онгыр пүй лэк-маш	3
Шөр кыдалаш писэ пүй-влак йогымаш, постойанэ зацэпын көргө (йылмэ вэл) тўржө йыгалтмаш да кумышо шөр онгыр пүй вашгалтмаш . . .	3,5
Постойанэ кыдалаш писэ пүй-влакын тўрвө вэл тўрло йыгалтмаш. Постойанэ кумышо онгыр пүй лэкмаш	4
Шөр тўр писэ пуй-влак йогымаш да постойанэ кыдалаш пүй-влакын йылмэ вэл тўржө йыгалт-маш	4,5
Постойанэ тўр пүй-влакын тўрвө вэл тўржө йы-галтмаш	5
Постойанэ тўр пуй-влакын йылмэ вэл тўрышт йыгалтмаш	5,5
Улылсө зацэп пуй-влакын лакышт йыгалт пытэн, лакэ-влакын олмышт гына кодын	6
Улылсө онгылаштэ кыдалаш пүй-влакын лакышт йыгалт пытэн, тудын олмыжо гына кодын	7—8
Тыгэ лиймашак улылсө тўр пүйышт	8—9
" " кўшылсө запыштэ	9—10
" " " кыдалаш пүйыштө	10—12
" " " тўр "	11—13

Пүй лум-влак	Ваштал- маш дән Йыгалт- машын жапшә (ий чот)
Пүйын чумыраш лиймашыжә	
Улылсә зацэпын	12—14
" кыдалашын	13—15
" тўрын	14—16
Кўшылсә зацэпын	15—17
" кыдалашын	16—18
" тўрын	17—19
Пүйын кум лукан лиймашыжә	
Улылсә зацэпын	18—20
" кыдалашын	19—21
" тўрын	20—22
Кўшылсә зацэпын	21—23
" кыдалашын	22—24
" тўрын	23—25

Имнын нэлытшә да кугытшо. Имнын кугутшо да нэлытшә паша ыштән кэртмыжым ончыкта.

Имнын кугытшо да нэлытшә тудын паша ыштән кэртмыжым чот палыкта. Мут гыч, куго, нэлә шупшо имнә, нэлә капан улмыжлан көра вийжым луктдәак нэлә пашам ыштән кэртәш. Имнын капшә монарә куго тунарә папшылан кийаш да вийангаш йонан. Имнын кугытшым түрлө сәмын вискалымә да илышә кап нэләтшым висән палаш лийәш. Имнын кўкшытшым палаш, вачәвачын мландыш шумәш

висыман. Тыгэ висашлан лұмын тойа уло, тудын кұшыл мучаштыжэ имньэ вачэвак пышташ Г буква сэмын кадыр уло. Монаржым палаш вэрч тойан ик могогырыштыжо сантиметр палэ-влак улыт. Имньын кұкшытшө түрлө лийэш. Мэмнан ССРУшэмын кыдал обласыштэ да сибириштэ шагал имньэ-влак 140 – 144 см. вончат, ты годымак куго имньэ-влак 160 – 165 см. эртат. Палэ. Куго имньын капкылжэ кұкшытлан шот дэн, сөралын, кэлшышын лийман; турнья ганьэ кужо йолан, альэ утыж дэнэ кужо капкылан имньат шкэ сайлыкшым волта. Чыла капкыл ужашыжат кэлшэн лиймэ годым вэлэ имньэ сай паша ыштэн кэртшан лийэш.

Лулэтын кугытшым (кұжгытшым) палышаш вэрч йатыр годым имньын йол вургыжын ұлыл ужашыжым висэн ончат. Тыштат виса түрлө лийэш: эрээк 18 см. гыч 26 мартэ лийэш.

Имньын кап нэлытшэ тудын вийанлыкшым, пэнгыдылыкшым, құжгытшым да паша ыштэн кэртмыжым ончыкта.

Имньын нэлэтшым виса дэн висэн палымаш эн сай йөнэш шотлалтэш. Тылэч посна капын кұкшытшым да кужытшым сантиметран тасма дэн висэнат палат. Опыт уло годым ұмбаж ончэнат имньын нэлытшым палаш лийэш.

Капкыл шот дэнэ имньэ-влак түрлө типлан пöлалтыт.

Кұжгө коваштан, кумда лулэган, „льывэ-льавэ“ пушкыдо папан да кэлшыдымэ могогран имньым лоптыра (грубый) капкылан маныт.

Нэжнэ капкылан имньын коваштыжэ да лулэгыжэ вичкыж, пунжо порсын сэмын йылгыжшэ да шуэ, кукшырак да кұпшанрак папан лийэш.

Пэнгыдэ (плотный) капкылан имньын папшэ пэнгыдын да кумдан шога, лулэгыжат пэнгыдэ да сай кушкын шогышо лийэш.

Коваштэ йымалнэ койа да ушымо ткань-влак

пэш шуко погынымо дэн имньын капкылжэ пушкыдо лийэш. Тывэч палэ. Пушкыдо капкылан имньын вийжэ шагал лийэш, сандэнэ нэлэ пашаштэ тудым кучаш ок йөрө, путрак пэнгыдэ капкылан имньэ-влак писын кошташ огыт йөрө.

Имньын посна капкыл ужашыжтым палашлан, нунын кузэ ыштымашыштым да нунын кэлшэн шогымыштым ончаш кулэш. Имньын вуйжо капкылыштэ тўн вэрым налэш. Тыштэ эн кўлэш орган-влак — шинча, нэр, упша, пылыш да монь улыт.

Талын (писын) кудалыштшаш имньын вуйжо пэш куго лийман огыл. Нэлэ шупшо да эркын коштшо имньын вуйжо куго лийэш гынат, нимат огыл. Имньын вуй кутышым имньын кўкшыт дэнэ тагастарымэ годым тэвэ тыгэрак лийман: куштылго имньын вуй кутышыжо имньэ (холко) кўкшытын 37-38 процэн нарэ, нэлэ шупшыи — 42-43 процэн нарэ лийман.

Вуйын формыжо вийаш да пўгыр лийэш (пўгыржө нэр лу дэн санга лу коклаштэ). Вийаш вуйан имньэ йара кудалыштшаш имньэ-влак коклаштэ шуко уло, а пўгыр вуйан (вэран) — нэлэ шупшо коклаштэ (клэйдэсдаль).

Вуйым ончымо годым имньын шинчажым, тудын йандар тўсшым, тувэч шўшө йогыдымашым, тўрвын, йылмын да пўй-влакын тазалыкыштым палыман. Тылэч посна пў-влакым ончэн имньын ийашыжым палаш кўлэш.

Шуй. Имньын шўйжө ситышэ кужытан лийман. Моланжэ палэ. Шуйыштө шөн, пая да монь сай пэнгыдэ да кужо лиймаш имньылан тарванылашыжэ йөнум ышта. Писэ имньэ-влакын, мутлан йара кудалыштшаш имньэ-влакын шўйышт моло имньэ влак дэч кужырак лийыт (вуй кутыш дэч 10—12 сантиметрлан кужырак) эркын коштшо имньэ-влакын кўчык шўат нимат огыл.

Шўйнат формыжо тўрлө лийэш. Йужо имньын „йўксө шўй“ ганьэ кўшыч кадыргэн шогышо, вэ-

сыжын „вүчө шүй“ ганьэ көргыш кадыргэн шо-
гышо лийэш.

Шүйым ончымо годым, тудын папанлыкшым
пэш чот ончыман. Лоптыра да шуко койа погы-
нышан шүй нэлэ шупшын гына лийын кэртман.

Вачэвал (холка). Тупрүдө луын пөрвой йыжын-
жэ гыч тўналын 10 -- 12-шо йыжынгыш шумэш
вачэвалкэ пура. Вачэвал күкшө да кумда лийэш
гын, имньын вачэ да пулш (лопатка) пыжыктылшэ
паплая тарванылашыжэ йөнан лийэш. Йара куда-
лыштшаш имньэ-влакляя утларак күкшө да кумда
вачэвал сайракляя шотлалтэш. Чыла имньэ-влак-
ланат чуйака (писэ вуйан) да шагал папан вачэ-
вал ок йөрө.

Туп. Имньын тупшо кок ужашлан пөлалтэш:
өрдыжлу пытымэш туп манылтэш, варажым кыдал
манын лүмдалтэш.

Имньэ-влакын, путыракшым йара кудалыштшаш
имньэ-влакын тупышт кужо лийман огыл, лач
кычкымэ имньэ-влакын гына изыш кужырак лийэш.
гынат, нимат огыл. Молажнэ палэ. Кужо кутышан
имньэ ик төррак кайэн кэртэш.

Пўгыр, тупат сай огыл, ты годым паплан паша
ышташыжэ аптыралталтэш. Чот пўгыр имньым
чэран (ситыдымашан) имньылан шотлат.

Тупын лопкытшо тупрүдө йыжын лу мучаш
кушмашыжым онча. Йыжын луын өрдыжсө ужа-
шыжэ лопка да тушто утларак пап улмо годым
тупат лопка лийэш. Имньын кыдалжэ, капкылын
ончыл ужашыжым шэнгэл ужаш дэн ушэн шога.
Сандэнэ кыдал төр, шуко папан да кумда лийман.
Йара кудалыштшаш имньэ-влакын тыгай йодмаш-
влак эшо пэш чот лийман.

Коварчэ (круп). Имньын шэнгэл ужашыжэ туд-
лан тарванылашыжэ полша. Имньын тарванылмаш
мэханыкшэ тэвэ тыгайрак: имньэ кутанжым оячык
шўкал колтымөнгө пурэн кайдымэ дэч ончыл
йолжо дэн ончыкыла тошкалэш. Тывэч палэ. Он-
чыл йол-влак имньын шэнгэл ужаш кўштымым

вэлэ шуктат, тарванылмаштэ тўнг пашам капкы-
лын шэнтгэл ужашыжэ ышта. Шэнтгэл ужашым
тарватылшэ рычагшэ тэвэ нинэ лийыт: кутан лу
дэн эрдэ лу да нунын вэлэн пижын шогышо пап-
влак. Нинэ-влаклан сайын пижын шогаш коварчэ
кумда да кужо лийман, кумда коварчыштэ папат
шуко лийын кэртэш, тидыжэ вийлан пэш күлэш.

Коварчын лопкытшым ончэн кутан лу кумда-
лыкшым палэна, тидыжэ вўлылан, куштылгын чо-
мам ышташыжэ пэш күлэшан. Нэлэ шупшо им-
нбылан, путрак лопка коварчэ күлэш, куштылго,
йара кудалыштшэ имнбылан утыж дэн лопка коварчэ
ок йөрө, лўнгалгмыж дэнэ кудалаш аптырата.

Коварчэ-влак вийаш да кэржалтшэ форман лий-
ыт. Куштылго имнбылан кэржалтшэ коварчэ ок
йөрө, нэлэ шупшо имнбылан гын, нимат огыл.

Коварчым палымэ годым тудын папанлыкшым,
путыракшым, эрдэ да кутан лу папым ончыман.
Ты пап пэш шуко лиймашым, калык коклаштэ
„имнэ йолашым чийэн“ маныт.

Вачэ. Ончыл йол-влак тарванылмаштэ вачэ
тўнг вэрым налэш. Вачэ кужо лийман. Садыгак
имнэ торац йолжым ончык колтэн кугын тош-
калын кэртэш. Тугэ гынат, вачын кужытшо пу-
лыш лу кужыт дэн кэлшышэ лийман. Вачын ку-
жытшо пулыш лу кужыт дэч кок кана изырак
лиймашым сайэш шотлат.

Чыла имнынат вачэ ўмбалжэ пэнтгыдэ, вийаншэ
мускул папан лийман.

Он дэн мўшкыр кўргышто эн шэргэ акан күлэш
орган-влак — шодо, мокш, шўм да монь кийат.
Ймнын онжо кэлгэ лийман, тидым палаш имнэ
холко гыч онгын ўлыл ужашкыжэ шумэш висат.
Кэлгэ онгышто кўшнө ончыктымо орган-влаклан
кийашышт кумда вэр лийэш. Онгын лопкытшат
куго лийман, путыракшым тидэ нэлэ шупшо
имнэ-влаклан күлэш, пэш талын (писын) куда-

лыштшэ имньэ-влаклан гына утыж дэн лопка да кэлгэ онг ок йөрö. Онг коробкам пэтырэн, аралэн шогышо öрдыж лу-влак тўжвакыла кадыргэн шогышо лийэш гын, ш дылан кийаш утларак йöнан лийэш. Онгим палымэ годым тудын вэлэн пап улмым сай ончyman.

Мўшкыр көргышгö кочыш шулыктарышэ орган кийа. Имньэ писын тарванылшэ волык, сандэнэ тудын мўшкыржö утыж дэн нэлэ да куго лийман огыл, Адак утыж дэнэ изэ мўшкырат ок йөрö, сэдэ жапыштак онг көргö кугытат туртын кэртэш, альэ имньын чэр улмыжым ончыкта.

Имньын йолышт — коштмашын тўн органышт улыт.

Имньын паша ыштымаштыжэ йол-влакын сайлыкышт, луштын да папыштын пэнтыдылыкышт йол-влакын капкыллан кэлшымышт, шогымыштын прамайлыкышт да тазалыкышт куго вэрым налын шогат.

Эн ончычак, ончыл йол-влакым лончылэна. Лу-влак пэнгыдэ, чоткыдо, ситышэ кугытан (тидыжэ нэлэ имньылан пэш күлэш) лийман. Йол пап кукшынак шогышо да төр (раш койшо) лийман. Талын (писын) кудалыштшэ имньылан кужо конгыла йымал (эрдэ) күлэш, тидыжэ йолым ончыко кумдан налын кудалашыжэ полша. Пулвуйжо раш койын шогышо лийжэ. Прэзэ йол сэмын көргыш кадыргэн (пурэн) шогышо пулвуй пап вийым пушкыдэмда, сандэнэ тыгай пулвуйат лийман огыл. Адак каза йол сэмын пэш ончык лэктын шогышо пулвуйат сайэш ок шотлалт, палэ, тыгэ ончык лэктын шогымаш пап сусыргымо (пушкыдэммэ) дэн лийэш.

Шарча лун (бабки) кужытшо кыдалаш лийман пэш тура шогышо (кўчык) шарча чымалтарэн (пружинлэн) тошчалаш эркым ок пу, йыжынгамат локтыл кэртэш; пэш йоштэк шарча лу уло нэлы-

тым (вийым) пап ўмбак кудалта, тыгэ пап вашкэ пушкыдэмэш да вийжым пытара. Ончыл йолын прамай шогымашыжэ тыгайрак лийман: вачэ йыжын гыч тўнгалын мландыш шумэш, йол мучко вийаш корно лийжэ, ты годым имньэ йолжым ончыкыла вэлэ налэш, тыгэ прамай тошкалмыж дэн папын вийжат шагал пыта, кадыр йолан имньэ вийжым арам пытара. Ончыл йол-влакын тўн ситыдымашышт тэвэ тыганьэ улыт: 1) чак (лишыл) пулвуиан имньэ, чыла йолжымат кадыртэн кэртэш, 2) йол-влакын ўлыл ужашышт чак шогышан имньэ. Кудалмыжэ годым йолжым луга, йужо кунам сусыртэнат кэртэш; 3) торэш йолан имньэ пэнгыдын тошкалын ок кэрт, йыжын гым локтыл кэртэш; 4) кўргыш кадыргэн шогышо йолан имньат кудалмыжэ годым йолжым руа, луга да монь.

Шэнгэл йол-влакат ончыл йол-влак сэмынак лийман. Йара кудалыштшаш имньэ-влаклан чот чымэн тошкалшаш вэрч шэнгэл йол-влакын эрдышт кужо лийман. Шэнгэл йол-влакат прамай шогышо лийжэ: вуйвэлым ончымо годым ончыл йол шэнгэл йолым пэтырэн шогыжо, шэнгэч ончымо годым шэнгэл йол ончыл йолым пэтырэн шогыжо. Шэнгэл йол-влак коклаштэ тўчкыдынак тыгай ситыдымаш-влак улыт: 1) йол вурго йыжын чак шогымаш, тидым ушкал йол гай маныт, ты годым имньын шэнгэл йол-влакшэ кок вэлыш торлэн шогымылан имньэ кутанжым кок вэлыш лупшэн кайа; 2) кўргыш, саблэ сэмын кадыргэн шогымаш, ты годым чыла нэлыт пап ўмбакэ везэш; 3) ончыл йол сэмынак шэнгэл йолынат ўлыл ужашыжэ (шарча лужо) ўрдышкў альэ кўргышкў кадыргэн шогымаш лийэш; 4) йол вурго йыжын йонгылыш кушмаш, ты годым имньэ йўсын тошкалэш, йужо кунам окшакла. путыракшым „шпат“ манмэ ситыдымашан (чэр) имньэ савырнымыж годым йолжым чытырыктэн нўлталэш. Тылэч посна „пипгаки“ лўман чэр лийэш. Ты годым, йолвур г

йыжын дэч кўшнӧ коваштэ да коваштэ йымалсэ ткань кўжгэмэш. Ты чэрын энгэкшэ кугыланак ок шотлалт.

Ончыл йолынат, шэнгэл йолынат тўн ситыды-машлан тэвэ тыганьэ ситыдымаш-влак шотлал-тыт; 1) йол-влок кӧргӧ вэлыш утыж дэн пурэн шогымаш, шэнгэл йол шэнгэкыла, ончыл йол ончыкыл лэктын шогымаш. Ты годым имньын шогымаштыжэ пэнггыдылыкшэ пыта; 2) йол копка (путовый сустав) йыжын тураштэ вэс лу музыр-гэн кушмаш, тидэ монарэ йыжын дэнэ лишнэ лийэш, тунарэ имньын коштмаштыжлан аптырата; 3) йол вўдыжгэн шогымаш, пап коклаш вўд тэмме дэн тўрлӧ пуалмаш, путыракшым, тидэ йол вурго да йол копка йыжын гутлаштэ лийэш, ты годым вишкыдэ (вўд) йол вурго гыч йол копкаш куснылэш, сандэнак ты чэрым кнага йылмэ дэн „сквозняк“ маныт.

Имньын йолжым ончymo годым кўчын сайлыкшым эрэак чот эскэрыман. Тыштэ тудын формыжым, кўч пэшкыдылыкшым, шэлышталт-маш укэжым, кўч воктэнсэ изи лу пуалдымым да кўч пундаш тӧрлыкым пэш чот ончыман.

Имньын чыла капкыл ужашыжымат ончэн пы-тарымӧнгӧ, тудын кудалмыжым, ошкылмыжым да тарванылмыжым сайын эскэрэн ончыман. Имньын чыла тарванылмашыжат прамай лийжэ. Путыракшым тудын прамай шўлымыжым палэн налаш кўлэш, тидым писын кудалштмэ дэн вара палаш каныльэ. Имньын окшаклыдымыжымат пэш чот эскэраш кўлэш.

4. ИМНЬЭ ВИТАМ ЫШТЫМАШ.

Имньын тазалыкшым аралымаштэ да тудын пэнггыдэмаштыжэ сай вита ыштымаш пэш куго вэрым налэш.

Имньэ витам ыштымэ годым тидым мондыман огыл; виташтэ волгыдо, йандар йуж ситышын лийжэ, тэлым имньылан шокшым да кэнэжым йүштырак йужым пуаш йөн ышталтшэ.

Сандэнэ имньэ витам чоткыдо (тыгыз) тупрашаным ыштыман, окна да опса коч вошт йуж коштшашлык (сквозняк) ынжэ лий. Адак имньэ витан опсажым йүд йымакыла ыштыман огыл.

Климат, мландэ рок да моло условийымат ончэн, имньэ вита тўрлын ышталтэш. Тугэ гынат, кэч кунамат имньэ вита шулдырак лийжэ манын тыршыман.

Имньэ вита ышташ вэрым сайлымэ годым витам сайэмдэн кэртшэ тўрлө условийымат ушыш налаш күлэш.

Имньэ вита ыштышаш вэр төвака вэрыштэ да куп дэн вүд шинчымэ вэр лэч тораштэ лийжэ. Витам шун рокан мландэш ышташ сай, мландысэ вүд кэлгыштэ лийман. Мландын тайылжэ (наклонжо) ик вэкыла гына лийын шогыжо.

Вэрым да монь ончэн, имньэ вита ышташ сай стройматэрайаллан йўлатымэ кэрмыч, пушэнгэ да саман кэрмыч шотлалтыт.

Витан тупрашшым пушэнгэ дэн чот оптэн ыштыман. Кўвар она гыч потолок дэк кўкшытшө 3—3,2 мэтр лийжэ. Потолок ўмбач шун дэн йыгыман. Ту шун олым пўчкэдыш дэн йōралтшэ. Шокшым шуқырак кучышашлан тудын ўмбач ик лончо куштылго рокым альэ пильа шўкым шавыман.

Кўвар.

Имньэ виталан кўваронгам моштэн ыштыман. Тудо йўштō да йол кўчлан пэшкыдэ ынжэ лий. Имньэ виталан шуным кырэн ыштымэ кўвар сайэш шотлалтэш. Моланжэ палэ. Тудō кўчлан кэлша, шулдо да күлэш годым ўмбачшэ моло кўварымат вакшаш лийэш. Пушэнгэ кўваронга

шэргэ да чотат огыл. Тулэч посна тудо имньэ ночким шындара, чэрым пога да вашкэ шүйэш. Тугэ гынат, чодра шукан вэрыштэ ты матэрийалым кучаш лийэш.

Кўваронгаш имньэ ночно чумыргыдымашын, кўварым ик пэлкыла тайыл ышгыман. Вўлылан тайылжэ 4,4 см. да моло имньылан 6 см. нарэ лийжэ.

Тулэч коч тайылым ыштыман огыл, укэ гын, тыгай кўваронгаштэ имньэ йол мунчалта, имньын йолжо да тупшо нойат, адак тўйыж вўлө чомам кудалтэн кэртэш.

Тэрыс лукташ да имньэ лэкташ кодымо коридор 2—2,5 мэтр кумдык лийжэ.

Имньэ ночким йоктараш коридор мучко лодэшим кодыман. Лодэшим шўткалымэ онга дэн пэтырыман. Ту лодэшим лиймэ сэмын эрэак мушкаш да дэзинфэксцылаш кўлэш. Лодэшим ик мучашэшыжэ имньэ ночно йогэн чумыргаш изэ виньэмым ыштыман. Ту ночно пасу ўйандаш пэш кэлшышэ ўйангыш улэш.

Кэчэ волгыдо.

Имньылан, путыракшым рвэзэ имньылан сайын кушшашлан имньэ виташтэ волгыдо ситышашлык лийжэ. Волгыдо организмыштэ тўрлө настам сай валталташ полша, тырландара да шинчажым сай арала. Волгыдо ситыдымэ дэнэ имньэ лыптырга, тудым йолколандара да пэш койаланаш полша. Кэчэ волгыдо виташ пурэн, тўрлө чэр бактэрий-влакым пуштэда, тугэ имньым йатыр чэр лэч арала. Имньэ виташтэ волгыдо кўлмыжө тывэчын сайынак койэш.

Окнам ыштышыла, тыдым мондыман огыл: окна гыч волгыдо тўрлө вэлыш вочшо, викок имньэ шинчаш ынжэ воч. Окна ордыш альэ шойыл пырдыжэш ышталтшэ. Викок вочшо волгыдо имньэ шинчам локтыл кэртэш.

Имнэ виташтэ волгыдо вочмо площадьь 1:10 лэч шагал ынжэ лий. Вэс сэмын манаш, 10 квадрат мэтр кўваронгалан 1 кв. мэтр волгыдо вочмо площадьь лийжэ.

Окнажэ кок пачаш лийжэ, иктыжэ тўжвакыла да вэсыжэ кўргышкыла почылтшо.

Имнэ виташтэ йандар йуж имнылан пэшак кўлэш. Йандар йуж имным чыла шотшыланат кўлэш, тудо организмын пашажлан чот полша. Пужлышо да пич йуж, ночко шовымо йуж имнын тазалыкшылан пэш куго энгэкым пуа, шинчам да шинча вўд оболочкым пуалтара (воспаление), моло чэр шарлашат полша.

Йандар йуж.

Вэнтильацийым ыштышашлан муир систэм тўнныкым (трубам) шындыман, тыдэ шулдэш возэш. Ты тўннык йандар йужым кўргыш шупшэш да пужлышо йужым тўжвак луктэш.

Тудым ышташ йўсө огыл. Тудым нил угылан онга-влак гыч ышташ да лэвэдыш онга-влак коч 1 мэтр кўкшыт луктыт. Труба-влак коч лум пурдымашлан кок мучашэш лэвэдышым ыштат.

Тўннык кўргыштө кок онгам ырэсла пудалэт, тыгэ тудын кўргыштө 4 кыдэж лийэш. Ты кыдэжын кўшыл мучаштыжэ (тўннык лэвэдыш йымалнэ) окна рожым ыштат, тыгай рож-влакым ўлылсө ўжаштат (виташтэ) ўрдыжэш ыштат, тыштэ рожшым почаш да тўчаш лийманым ыштат. Тўнныкын витасэ мучашымат, кўшылсө сэмынак лэвэдыт (пундашаным ыштат, тидыжэ йўштө йуж вигок имнэ ўмбак ынжэ логал манын ышталтэш).

Нил кыдэжан тўнныкын сайлыкшэ тэвэ тыштэ: мардэж кэч кудо вэлым пуалэш гынат, йандар йуж кок кыдэж коч виташ пура, а вэс кок кыдэжшэ гыч витасэ осал йуж тўжвакыла лэктэш.

Имнэ виташтэ тэмпэратурым сайын ончыман, имнэ ынжэ кылмэ. Имнэ вита шокшо лиймэ

дэнэ имньэ кургымат шагал пытара. Молан манат гын, йүштө виташтэ имньэ кургым шукурак кочкэш.

Виташтэ тэмпэратур 4—5 градус лэч йүштө ынжэ лий.

Витам йандар кучымаш.

Адакшым имньэ вита кукшо лийжэ. Ты шотшат имньын тазалыкшылан пэш күлэш. Кукшо виташтэ вольык шагал чэрлана, сандэн вита шимньым шогалтымэ лэч ончыч, витам кошташ күлэш.

Имньэ витам түрлө матэрийал дэн — шанча, она, калай, олым дэн, омыж дэн да шун рок дэнэ лэвэдыт. Олым дэн шун рок йөрыман лэваш пожар дэч ок лүд.

Имньэ витан опсажым 1,5—1,75 мэтр кумдык да 2 мэтр күкшыт ыштыман. Опса чак (шып) пэтыралтман лийжэ, тыгэ шокшо аралалтэш, адак опса йанакымат ыштыман огыл, укэ гын, имньэ йолжым сусыртэн кэртэш.

Имньэ витан кумдыкшым монарэ имньэ да могай имньым ашнышашым ончэн түрлын ыштат.

Имньэ товар фэрмылаштэ плэмэной да рысак имньэ-влакым ик оралтыштэ 30—40 вуйлэн ашнымэ годым, чыла моло күлшо оралтыгэ могэ ик имньылан 65 строй кубомэтр шот дэн ыштат. Тувэчын пайдалыкжэ 40 кубомэтр, ты шот дэн: ик имньылан $3,5 \times 3,5$ мэтр куварона да күкшытшө 3,2 мэтр лийман (коридор да моло сурт лэч посна вэрым пайдалэ вэр (площадь) маньт).

Нэлым шупшо плэмэной имньэ-влаклан 20—30 вуйлан 65 стройкубомэтрлэн да 44,8 кубомэтр пайдалэ вэр күлэш. Имньэ йэда: куварона кутыш — 4 мэтр, кумдык — 3,5 мэтр да күкшыт — 3,2 мэтр күлэш.

Плэмэной талгыдэ-влаклан 2 ийаш мартэ 12 вуйлэн кучымо годы кажныллан — 15 кубомэтр-

лэн да нэлым шупшо порот талгыдэ-влаклан 20 кубмэтрлэн пайдалэ вэр күлэш.

Имньэ-влакым күтө дэн ашнымэ годым түж вү-дылан, ож)-влаклан да чэрлэ имньэ-влаклан вита-влак посна ышталгыт. Моло имньэ-влаклан пэчэн, лүмын вэр ышталтэш. Лүмын вэрым ыштымэ годым кажнэ имньылан 34 кубмэтр чот гыч логалжэ.

Имньэ товарнэ фэрмылаштэ имньым 30—40 вуйлэн ашнымэ годым, имньэ йэда 40 стройкубмэтр да 25,5 пайдалэ кубмэтр чот гыч ыштыман. Имньэ йэда 8,5 кв. мэтр кұваронга да кұкшытшө 3 мэтр лийжэ. Нэлым шупшшо имньэ-влаклан 27 кубмэтр пайдалэ вэр шот дэн ыштыман (9 кв. мэтр кұваронга да 3 мэтр кұкшыт дэн вочшо).

Дэнник-влакын (имньэ шогымо вэрын) кумдыкшо тынаррак лийман: ожылан— $3,5 \times 3,5$ мэтр вұлылан — $3,5 \times 4$ мэтр.

Дэнник-влакын опсашт коридорыш почман да 1,25 мэтр кумдыкан лийжэ.

Пукшымо вэр (кормушка) имньэ пуршашлык (нүжышашлык) ынжэ лий. Пушэнтгэ гыч ыштымэ пукшымо вэрым калай дэн обшиватлыман. Пукшымо вэрым эрээк эрыкташ күлэш. Укэ гын, кодшо кочыш шовымо дэн, имньэ чэрланэн кэртэш.

Имньын кұкшытшым ончэн, пукшымо волым 80—100 см. кұкшытэш сажыман. Пукшымо вэрым пэш кұшкө сакаш огэш күл, кұкшө вэр гыч имньылан кургым налаш йөсо. Адак тидын дэн тупшат кадыргэн кэртэш.

Имньым посна ашнымэ годым виташ адак стойла ышталтэш. Стойла кумдыкшо 1,5—1,6 мэтр да кутышыжо 2,8—3 мэтр лийман.

Стойла-влак коклаш ыштымэ пырдыж 1,5—2 мэтр кұкшыт лийжэ. Стойла кокласэ пырдыжым тыгыз ыштыман огыл, тудын коч волгыдо лэктын кэртшэ.

Имньэ виташтэ адакшым кладовко, курго ара-лаш изэ пөлэм, вўд шокшэмдымэ да туштка вэтэринар аптэчкан шокшо вэр ышталтэш.

Чоман вўлө коштшашлан, вита воктэнак изыш вэрым пэчэн налман.

Имньэ виташтэ имньэ чотым ончэн виташкэ ик-кок вочко вўдым шындыман. Ту вочкылашкэ ончычак вўдым кондэн тэмат, тушто ийжэ лэвэн пытыжэ.

Кажнэ имньэ виташтэ пожар ваштарэш кучэ-далмэ курал — пагор да монь йамдэ лийжэ.

Имньэ витам эрэ (йандар) кучыман да кажнэ кэчын йандар йужым пуртыман.

Тугак имньэ виташтэ сай, йандар вакшышат пэшак кўлэш.

Вакшышышкэ ночко да тўрлө газ-влак шынэн шогышт.

Имньылан уржа олымым вакшаш сайрак. Кэчэш имньэ йэда 2—3 кгр. олымым вакшман. Тугак торфат сай вакшыш улэш. Торф лукмо вэрлаштэ торф эн шулдо вакшыш улэш: тушко ночко да газ-влак чот шынат, тыгэ вита эрэак йандар лийэш.

5. КУРГО ПУКШЫМАШ.

Курго имньылан вийым пуа.

Илышашлан, капым кондыштшашлан, кочышым пуршашлан, чыла илышат, тугак имньат энэргийым, вийым пытара.

Паша ышташ, вўлын шөржө лийаш, рвэзэ чоман капшэ кушкаш ик шот вий матэрийал кўлэш. Ту матэрийал гыч шылым ышташ, шөрым чумыраш лийжэ.

Тугань вийым да шыл шындаш йөршо матэрийалан кочмо курго шотлалтэш.

Имньылан курго кўлмыжō, пукшымо пашам сай шындаш кўлмыжō тывэч раш палэ.

Пайдалэ чотышто чыла курго икканьэ огыл, тўрлō лийэш.

Кажнэ кургын вайдалылыкшым (питательно-сть) 1 кгр. шўльō шот дэн тагастарэн висат.

Чылалан палэ, мэ имньым шўлō да шудо дэн пукшэна гын, тудо тэмэшат, пашамат шуко ышта. Имньылан улыжак уржа олымым гына пукшэт гын, тудо вашкэ йавыга, пашамат шагал ышта. Моланжэ палэ, чыла курго икканьэ кочышан огыл.

Кургын кочышыжо тўрлō лиймōнгō, тудым иктаж чот дэн висэн, тагастарэн ончаш кўлэш. Тугай чотлан 1 кгр. шўльым налыт. Ты шот дэн тагастарэн ончымōнгō учоный-влак тыдым палэныт: 1 кгр. шўльō нарак пайдалэ лийаш, шоктышым альэ нōшмō кучам 1,2 кгр. шудым 2,5 кгр., сай икийаш олымым 0,5 кг. да кэшырым 7 кгр. пукшаш кўлэш.

Тўрлō кургын питательнэ настан шотшо икканьэ огыл сандэн тудын сайлыкшат тўрлō.

Чыла кургынат тыганьэ тўн составной ужашыжо уло: вўд, бэлок, ўй—койа, углэвод, пушэнгэ ужаш да ломыж.

Йужо кургышто вўд пэш шуко, мутлан илэ шудышто 100 ужаш гыч 80 ужашыжэ вўд. Вўдэш шулышо питательнэ наста-влак организмлан пэш кэлшат.

Бэлок—кургын эн кўлэш ужашыжэ улэш; кажнэ-илышын кап шылыштыжэ бэлок шуко, чывэ муныштат бэлок шуко уло. Шуко бэлокан курго пытательнэ да пайдалэ улэш. Тўрлō кургышто бэлок ик ганьэ огыл. Тэвэ 100 ужаш уржа олымышто бэлокшо 3 ужаш вэлэ, 100 ужаш шўльыштō гын бэлокшо 10 ужаш. Парэнгыштэ, кэшырыштэ бэлок адакат шагал. 100 ужаш тыгай кургышто бэлокшо 2 ужаш вэлэ.

Бэлоком путыракшым кушшаш рвэзэ чомалан

шуқырақ пуман, моланжэ палэ, чомалан шыл шын-
дашыжэ бэлок шуко күлэш.

Пашам шуко ыштышэ имньыланат тугак бэло-
кым шуко пуман. Паша ыштымэ годым тудын
клэткышт-влак шагалэмыт, тудым ышташ бэлок
лийман.

Койа да углэвод организмлан тугак күлыт.
Нунын мұшкырыштö шаланымышт дэнэ имньэ
организмыштэ вий да шокшо лийэш. Тудо шўль-
ыштö да нöшмö кучаштэ гына йатыррак уло.
100 ужаш шўлыштö 5 ужаш койа уло, нöшмö
кучаштэ — 9 ужаш, ужар шудышто — 1 ужаш
гына.

Крахмал, сақыр да пушэнгым (дрэвэсиным) уг-
лэвод маныт. Углэвод шўлыштö шуко уло, 100
ужаш шўлыштö углэводшо 58 ужаш нарэ
уло.

Пушэнгэ (дрэвэсын) — кургын шагал күлшан
ужашыжэ. Тудо пэш пэшкыдэ, аламан шалана:
адак тудо кургын питатэльніэ наста-влакым тыгыз
авырэн, сандэн питатэльніэ наста-влаклан шала-
наш (пэрэваривайаш) полша, мутлан шожын тушы-
жо йыр шўм дэн авыралыан, шож пырчэ пурыл-
тдэ мұшкырыш пура гын, тудын сай тушыжо
арам лийэш. Олымыштат дрэвэсин пэш шуко
уло. 100 ужаш олымышто пушэнгэ (дрэвэсин)
44 ужаш, шўлыштö улыжак 10 ужаш вэлэ.

Кургым сайын йўлаташ гын, тушто улшо бэлок,
койа, углэвод да пушэнгэ (дрэвэсин) йўлэн пытат,
шагал ломыж гына кодэш. Ты ломыжышто фос-
фор да кальций шуко уло. Кургын ты ужашыжэ
ломыж ужаш манылтэш.

Кургысо ломыж имньылан лулэгым ышташ кү-
лэш. Сандэн тудо шукужым кушшаш чомалан
күлэш. Фосфор да кальций шудышто шуко уло.
Сандэн чомалан шудым пукшыдэ огэш лий.

Раш умлышашлан 100 ужаш түрлө кургышто
монарэ питатэльніэ наста улмым ончыктышо таб-
лицим возэна:

Курго лўм	100 ужаш кургышто тынар ужаш уло				
	Вўд	Бэлок	Углэвод	Койа	Пушэнгэ
Уржа олым . . .	14	3	35	1 $\frac{1}{2}$	44
Шўльб " . . .	14	4	36	1 $\frac{1}{2}$	29
Алама шуд1 . .	14	7 $\frac{1}{2}$	38	1 $\frac{1}{2}$	33 $\frac{1}{2}$
Сай " . . .	14	10	41	2 $\frac{1}{2}$	26
Ильэ " . . .	80	3 $\frac{1}{2}$	10	1	4
Шўльб " . . .	13	10	58	5	10
Тыгыдэ шыдан шоктыш . . .	13	15 $\frac{1}{2}$	54	5	8

Тўрлө кургышто питательнэ наста тўрлө улмаш ты таблитсэ гыч раш койэш.

Тўнг питательнэ наста-влак — бэлок, койа, углевод — шуко улмо курго-влакым вийан курго альэ концентрированнэ курго маныт. Тыгай курго-влак шож, шўльб, шоктыш. нөшмө куча да моло пырчан шурно-влакат улыт. Питательнэ наста-влак шагал улмо кургым обйомистый альэ коштыра курго маныт. Тугай курго-влак — олым, шудо да арва улыт.

Имнын ылышыжлан полшышо курго ужашым полшышо (поддерживающий) курго маныт. Полшышо кургым имнын нэлгытшым ончэн пуат.

Илаш вийым налшашлан, коштшашлан, пураш, кургым кочкаш, капым кучэн шогаш имнылан ик шот кургым налман. Имным колыдымашын гына пукшэн шогэна гын, ту имным мэ пашашкат кичкэн она кэрт, тудын капшат ок куш, шөржат ок лий, өрдыктарышэ настажат ок лий.

Раш палэ, имнэ монарэ кугырак гын, тудлан илашыжэ шукурак вий кўлэш. Тыгэ чотлат, имнын кажнэ 100 кг. нэлгытшылан ик курго йэдиницым пукшыман. Тугэ лиймөнгө, илашыжэ гына 400 кг. нэлгытан имнылан 4 курго йэдини-

цым пуман, 500 килограм нэлгытан имньылан — 5 курго йэдиницым.

Паша ышташ, шөр лийаш, кап кушкаш да өрдыктарышэ наста лийаш пумо кургым, пайдалэ курго маныт. Пашан нэлгытшым ончэн пайдалэ кургым түрлө нарэ пуат.

Куралшэ имньэ тырмалышэ имньэ лэч шуқырак кургым пытара. Имньэ вийым курго гыч нэлэш, сандэн нэлэ пашам ыштышэ имньылан кургымат шуқырак пукшыман.

Паша ышташ кайышэ кургым пайдалэ (продуктивный) курго маныт. Пайдалэ кургым имньын могай пашам ыштымыжым ончэн пуат.

Имньэ ыштымэ паша-влак куштылго, кокла да нэлэ паша-влаклан пөлалтыт. Куштылго паша-влак тыганьэ улыт: тырмалымаш, куштылгым (250 кгр. лэч шагалрак) сай корно дэн шупшыктымаш да монь. Кокла паша-влак: культиваторыш кичкымэ, кўлта шупшыктымо, 320 кгр. нарэ нэлгытым шупшыктымо да монь улыт. Нэлэ паша-влак — куралмаш, түрэдмэ машина, шудо солымо машина, вўдымө машина дэн ыштымаш, нэлым шупшыктымаш, кудаал коштмаш улыт.

Хансон профэссор 500 кг. нэлгытан имньэ-влаклан нунын ыштымэ пашаштым ончэн, тынарэ курго йэдиницым пукшаш ойым пуа:

3 т а б л и ц э.

Паша-влак	Курго йэдини- цэ (килограм- лэн)	Бэлок (килограмдэн)
Полшышо курго	5	
Куштылго паша годым . . .	7— 8,1	0,4—0,5
Кокла " "	8,1—10,0	0,5—0,6
Нэлэ " "	10,0—10,7	0,6—0,8

400 кгр. нэлгытан имньылан тынар курго йэдиницым (килограмлэн) пуман (Богданов профэссор шотлымагыч).

Полшышо кургым	4
Куштылгэ паша годым	6
Кокла " "	7,75
Нэлэ " "	10

Полшышо кургышко адак йужо годым ўстарэн пуман. Тўйыж вўлылан тўйыжлыкын кокымышо нэлыж гыч тўнгалын $1/2$ курго йэдиницым ўстарэн пукшыман, чоман вўлылан шўр лийашыжэ $1-1\frac{1}{2}$ курго йэдиницым ўстарэн пуман.

Путырак цым идалукаш мартэ ужар чомам моштэн пукшыман, палэ ту жапыштэ чоман капшэ шуко кушкэш. Тугэ лиймўнгў, тудлан кап кушташ кўлшў матэрийал снтышашлык курго йэдиницым пуман.

Кап кушташ, организм вийангдаш путыракшым бэлок кўлэш, сандэн тудым ситышын пуман. Чомалан обэзачылнэ вийан кургым пукшыман, путыракшым шўльў кэлша. Тудым 2 курго йэдиницэ лэч шагал пукшыман огыл. Тугак ломжыан кургым, кальций да фосфор шуко улмо шудымат обэзачылнэ пуман, тугак шудымат 2 курго йэдиницым пуман.

Кургын питатэльнэсшэ лэч посна тудын обйомжымат, имнээ организмлан кэлшымыжым да акшымат ончыман.

Имнээ мўшкыр сай тэмын да кочыш шуктышо сок-влак пашам сай ыштат гын вэлэ, имнээ организмыштэ курго сай шулэн кэртэш. Сандэнэ имным ик вийан курго дэн гына мутлан шўльў дэн гына пукшаш ок йўрў. Молан манат гын, тунам имнын мўшкыржў тэмдэ кодэш. Тугэ пукшымо годым имнээ тыныс ок лий, волым, пырдыжым нўжэш. Тугак, имнылан пумо курго пэш куго обйоманат ынжэ лий.

Имнээ — илышэ волык, тудлан кошташ кўлэш, сандэн тудын мўшкыржым пангала кугэмдыман огыл. Укэ гын, тудо пўла. Имнын пагаржэ ушкалын лэч 8—10 кана изырак, сандэн чыла кургым икканаштэ огыл, 3—4 ужашлан пўлэн пуман.

Ындэ палэ, имньылан вийан кургымат, коштра кургымат пукшыман. Могай кургым пукшымо шотыштыжо имньын могай паша ыштымыжымат ушыш налман. Эркын да тыныс ыштышэ имньэ-влаклан курго обйоман да вийан кургымат шуко пуаш лийэш. А кудалышт коштшо имньылан шагал обйоман да вашкэ шушо (переваривающиеся) кургым пуман. Ту имньын мўшкыржым шарыман да нэлгытшым нэлэмдыман огыл.

Тугак түрлө кургын имньэ мўшкырлан, кэлшымыжымат ушыш налман. Мутлан, шоктыш имньэ мўшкырым пушкыдэмда, сандэн тудым имньылан шуко пукшаш ок йөрө. Уржа имньэ мўшкырым оварта, тушто газым чумыра. Сандэн, путыракшым кожыдымо уржам шуко пуман огыл.

Түрлө кургын йэдиницэ акшэ түрлө районышто икканьэ огыл, сандэн имньылан кургым питательностышым гына ончаш ок воч, шулдылыкшымат ончыман. Эн ончычак, озанлыкыштэ түрлө уто настам (шоктыш, нөшмө куча да монь) пукшыман.

Вийан курго-влак.

Имньылан эн кэлшышэ вийан курго — шўльö, шож да шоктыш.

Шўльö имньылан тўн вийан курго улэш. Тушто шыл шындаш кўлшö бэлокат, вийыш савырнышаш койа да углэводат ситышашлык уло. Имньылан вичкыж шўман шўлым пукшаш сайрак кэлша.

Шўлым пукшымо годым имньын шурыштыжо эскэрыман: шурыштыжо шўльö пырчэ-влак лийыт гын, тудо йа шўлым сайын огэш пур, альэ мўшкыр пуштыштыжо сайын шўктэн ок кэрт.

Ту нэргэн вэтэринарлан каласыман, шўльыжым пудыртэн пукшыман.

Шўльö имньын нэрвыжым сайэмда, шылжым пэнгыдэмда. Сандэн имньылан шўлым пукшаш кўлэш.

Имньэ шўлым сайын пуржо да шуктыжо ма-

нын, тудым олым пүчкэдыш дэн йөрэн пуаш кэлша.

Ырышэ имнылан шўлым шокшыньэк пуаш ок йөрө. Тугак тудлан пэшак шуко пуашат ок күл. Шўлым шокшыньэк кочшо имнэ тудым пэрэваритлэн ок шукто, вўржө сайын кошташ ок тўнал да йолыштыжо вўр чарна.

Калык коклаштэ тыдым „имнэ йолыш вўр вола“ маныт.

Имнылан тугак шож сай курго улэш. Тугэ гынат, тудын ик ситыдымашыжэ уло, тудын шўмжо чоткыдо (тыгыз). Сандэн тудо мўшкырэш сайын шуын огэш кэрг. Шожым йатыр гоным кожэн пукшыман.

Тунам имнын шур-шолыштыжо йуж шуко погына, шож лөча. Тугэ лийын имнэ вишкыдым кудалташ тўналэш (пушкэдэш).

Тугак уржа пукшымо гонымат лийэш. Сандэн уржам альэ кожэн, альэ шолтэн пукшыман.

Шоктыш да ложашат тугак имнылан пэш пайдалэ курго улыт. Шыдан шоктышым шуко пукшымо гоным (5—6 кгр.) лэн имнын мўшкыржө пушкыдэмэш, сандэн тунам имным сайын эскэраш күлэш. Шоктыш тугак вўлын шөржымат шукэмда. Шоктышым да ложашым кукшын пукшаш сай огыл, тудо имнын нэр рожышкыжо тэмэш, мўшкырыштө кандарка лийэш. Шоктышым да ложашым олым пүчкэдыш дэнэ йөрэн пукшаш кэлша, олым пүчкэдыш пэш тыгыдэ ынжэ лий, укэ гын, тудым имнэ йөсын пурэш.

Нөшмө кучаштэ ўй шуко, сандэн имнылан 2 кгр. лэч коч пуман огыл. Ончычшым нөшмө кучам тыгыдэмдаш күлэш. Имнылан пукшышаш нөшмө кучам сайын очыман, тудо кочышо ынжэ лий. Пужлышо нөшмө кучам сайын ончэн пукшыман, имнылан зийан ынжэ лий.

Мэлэссэ (сакыр паток) имнылан сай курго улэш, тудо кочыш шукташат кэлша. Тудым имнылан 1,5—2 кгр. лэн пукшыман. Пытартыш жа-

фыштэ имнылан комбикургым (шукó түрлө кочыш наста йорыман)пукшат. Тудо тэкрничэский производствысо продукт кодма гыч ышталтэш. Ты кургым пукшымаш ончыкыжо шарлышашлык.

Коштра курго-влак.

Шудо имнылан күлэш курго улэш. Путыракшым пырэй, костэр, житнэк, тимофэйэвка шудо, адак пурса шудо — клэвыр да льюцэрн сай шудо улыт. Пурса шудышто бэлок да койа шуко уло. 100 ужаш сай олык шудышто 10 ужаш бэлок да $2\frac{1}{2}$ ужаш койа уло гын, 100 ужаш сай клэвыр шудышто 15 ужаш бэлок да 3 ужаш койа уло. Пурса шудышто тугай күлшө наста-влак улмым ончалын, тудо имнэ мўшкырэш лоча шонат. Тыдэ йонгылыш. Тудым сайын эскэрэн эркын туныктэн, ончшым тудым олым дэн йөрэн пукшыман. Тўйыж вўлылан чомалышаш ончыч клэвыр шудым пуаш ок кэлшэ, укэ гын, тудо чомам кудалтэн кэртэш. Олык шудо кокла гыч, күшнө ончыктымо шудо-влак сайырак улыт. Тўрлө йорэ шудо, кийак (куп) шудо шагал пайдалэ, тушто ломыж ужашыжат шагал. 100 ужаш тыгай шудышто бэлок $7\frac{1}{2}$ ужаш да койажэ $1\frac{1}{2}$ ужаш вэлэ. Тудо клэвыр шудо лэч кок кана шагалрак пайдалэ.

Саскангаш тўналмэ лэч ончыч солымо шудо пайдалэ улэш. Ту жапыштэ шудын питатэльтнэ настажэ тёр, вондыжо пуангын огыл, нёрган лийэш. Шудо шуырак шога гын, питатэльтнэ настажэ нёшмыш кайа. Шудо погымо годым нёшмышжэ йога. Йатыр шогышо шудышто тугак бэлокшат $\frac{1}{3}$ ужашлан шагалэмэш. Шуко шогышо шудо пуанэш, пэшкыдэ лийэш, мўшкырыштө аламан шуэш. Кэч могай шудынат лышташыжэ пайдалырак. Йужо шудын, мутлан клэвырын, льюцэрнын нуным сайын погыдымо годым лышташышт йога. Тугай шудым пэш аралэн погыман, утыж

дэн коштыман огыл. Изиш кошкышо клэвэрым альэ льуцэрным викок 1—2 сэтнээрлэн чыкэш (копнаш) опташ сай, тушто шудо эркин кошка.

Шудо погымо годым ийгэчымат ончыман.

Шудо кошкымо годым йўр лийэш гын, тудо йатыр пужла. Тудын тўсө шэмэмэш, пэшкыдэмэш, тувэчын питатэльнэ настажэ мушкылт лэк-тэш.

Шкэ имнэе паркшылан сай кургым ситарышаш вэрч кажнэ колхозник шкэ олыкышто сай шудым өрчыктараш, тудым жапыштыжэ да сайын погаш, шудым йўр лэч аралаш тыршыжэ. Сайын коштымо шудым 30—60 тонлэн куго, күкшө каваныш оптыман. Тугак каванысэ шудыжым сайын налэдэн шогыман, ужашын, мыландысэ чыла шудыжым погыман, шудо каваныш йўр вўд ынжэ шынэ.

Кажнэ коньухлан шудым сайын аралэн кучылташ күлэш. Шудым альэ шкэтшым, альэ олым дэн йөрэн пукшыман.

Сайын погэн йамдылымэ уржа да, икийаш олымым имнылан пукшаш лийэш.

Питатэльность шотышто олым моло курго лэч йатыр алама манын мэ күшнө каласышна. Шурно туш кошкымэшкэ олым чотак пуанэш, кошка сандэн тудым пураш йатыр вий күлэш, тудо мўшкырыштат сайын ок шу. Полшышо кургым 5 курго йэдинишым налшашлан 500 кгр нэлгыт имнылан 17,5 кгр. сай икийаш олымым да 25 кгр. уржа олымым кочкаш күлэш. Тыгэ имнын мўшкыржө кугэмэш, пураш вий йатыр пыта, тугэ гынат, чыла настажак, мутлан, бэлок ситышын огэш лий. Сандэнэ кокийаш олым шагал настан курго улэш. Кокийаш олымым имнылан пукшымо лэч ончыч тудым сайын йамдылаш күлэш.

Эн ончычак, тудым пўчкэдаш күлэш, тыгэ тудым пураш куштылэмдалтэш. Пукшымо дэч он-

чыч пүчкэдышым вүдэш нөртыман да шоктыш дэн альэ ложаш дэн шавыман. Пукшымо дэч ончыч ту пүчкэдышым шокшо вүд дэн нөртэн, иктаж цагатлан йашлыкыш пэтырэн шындашат сай лийэш. Тыгэ олым пүчкэдыш пушкыдэмэш, тушто клэткэ-влак шагалэмыт, тудо шуаш (брожение) тўналэш. Тыгэ тудо имньэ организмлан йатыр кэлшышэ лийэш.

Олым пүчкэдыш шокшо вүд лэч поснат шокшэмдаш лийэш. Тыгэ шокшэмдаш тудым нөртэн лакыш альэ йашлыкыш ишэн, шурэн оптатат, 5—6 кэчылан кодат. Кажнэ кэчылан запас лийжэ манья йашлыкым йатыр пөлкалан пёлыман.

Сайын погымо икийаш олымым имньэ йөратэн кочкэш, тудым от йамдылкалэ (от шокшэмдэ монь) гынат, лийэш. Икийаш олымым шудо дэн йөрэн пуаш сай; тунам тыдым имньэ йалт кодыдэ кочкэш.

Нөрö курго-влак.

Вожсаска кургылаштэ вүд шуко уло. Чынак, тушто питатэлыне наста шагал. Тугэ гынат, тудо организмлан кэлша, тудым сайэмда да моло кургым шукташлан кэлыштара. Вожсаска кургым имньылан шуко пукшыман огыл; имньын организмжым пужаш лийэш. Имньылан 6—7 кгр. лэч коч вож саска кургым пуаш ок йөрö, кудалыштшэ имньылан 1—2 кгр. лэчат шукурак пуман огыл. Имньылан пушаш вожсаскам ончычын тыгыдэмдаш күлэш. Тудым имньылан моло курго дэн, мутлан, шўльö дэн йөрэн пуман.

Вожсаска гыч имньылан кэшырым пукшаш кэлша, тушто йатыр сакыр да „витамин“ манмэ наста йатыр улыт.

Кэшыр дэн путыракшым, чомам да тўйыж вўлым пукшаш күлэш. Чоман вўлылан кэшырым пуаш күлэш: тудын шөржö шукэмэш.

Кэшыр лэч посна имньылан йошкар ушмэным

ад парэнтгым пукшаш лийэш. Шошым парэнтгым кўйыктыдэ пукшыман огыл, нэрэштшэ парэнтгыштэ „соланин“ манмэ наста лийэш. Тудо волыклян огэш кэлшэ.

Кўтымө вэрым ыштымашкэ кажнэ бригадир кўлэшыи ончыжо. Пашазэ имньым сай каныкташ да пукшашлан йўдым имньэ пукшаш (кўташ) коштман. Имньэ кўтымашым кажнэ колхоз кўлэшыи ончыжо, кўташ кажнэ йўдым коштыктыжо да сай вэрым ойырыжо. Кажнэ колхозыш имньэ пукшаш посна вэр ойыралтшэ, тушан имньэ йөрәтән кочмо сай шудо ўдалтшэ.

Шудо кокла гыч тушан ош клэвэрым, пырэйым, косторым, житнъякым ўдаш лийэш. Рвэзэ вольыкым куго вольыклэч посна кўтыман, кажнэ колхозышто рвэзэ вольык кўташ посна вэрым ойырыман.

Рвэзэ вольыкым пукшаш колтымо годым йолжым кэлшылытыман огыл, укэ гын, тудын йол шөнжө пужла.

Кўтымө вэрыштэ вольык шудым кочкын пытарымэ годым кўтым вэс вэрэ кусарыман. Тыдым имньэ ашнымым ончышо колхозын правлэн члэнжэ эскэрыжэ, имньэ ашнымэ товарнэ фэрмыштэ тудын вуйлатышыжэ да коньух ончышт.

Кўтымө вэрыштэ шудо пытымөнгө тушко кўчык жаплан шорык-влакым колтыман. Шорык-влак имньэ кочдымо шудым кочкышт да тудын нөшмыжо ынжэ шуын його.

Кўтымө вэрыштэ шудым иктаж мо чий дэн вольык ок коч гын, тудым имньылан солэн пукшыман. Ту шудым солышынак пукшыман, укэ гын, йатыр киймэ дэн шудо ыра, тудым имньэ кочкэш гын, мўшкыржө пудырана. Бригадир-влак кўштымө дэн коньух-влак шудым солэн пукшышаш улыт.

Кудал коштшо имньылан солымо шудым шагал пукшыман Укэ гын, имньэ мўшкыр кугэмэш, тудо вашкэ пўжалтэш да вашкэ нойа.

Тугай имнылан шошым май — ийунь кутлаштэ коч 2—3 арньалан гынат, ужар сай шудым шу-кырак пукшыман.

Йүктышаш вүд.

Курго лэч посна имнылан вүд күлэш. Имнэ мұшкырыштө кургым норташлан, лукмо вүдым (шондым) алмашташлан да монь вүд күлэш.

Пашазэ имнэ суткалан 4—6 ведра вүдым йүэш. Вүдым имнылан йұмыж нарэ йүктыман. Йүктышаш вүд тыгай лийман: вүд эрэ лийжэ, шолшо памаш вүд альэ виньэм вүд лийман, тудо пэш йүштө ынжэ лий. Шогышо пұйа вүд да вочкишто шуко шогыктымо вүд имнылан ок йөрө, укэ гын, тугай вүдыштө чэр микроб шуко погына. Имным коньух йүкта, могай вүдым йүктымым бригадир эскэрыжэ.

Имнылан кургым сайлымаш да кэчаш пумо нормым ыштымаш.

Имнэ пукшымаштэ могай тунг правил-влакым шуктымым мэ ындэ палэна. Тугэ гынат, могай кургым пукшаш рэцэптым ончыкташ ок лий. Молан манат гын, ты гоным могай пашаш кичкымым, имным молан ашнымым да озанлыкыштэ могай курго улмым ончалтэш. Курго пумо йужо примэрым гына лончылэн ончэна. Йатыр шудан, нөшмө куча да вожсаска улмо, шүльө укэан озанлыкым валына.

Тугай озанлыкыштэ 500 кгр. нэлгыт имнылан кокла пашам ыштымэ гоным суткалан тынар кургым пуман: шудым—8 кгр, олымым—2,5 кгр, нөшмө кучам—2 кгр, вожсаскам—6 кгр, да шүльым—1,5 кгр. тыдэ чылажэ 8 курго йэдиницэ лийэш.

Ту жапыштак, ту нэлгытан имныланак, кокла пашам ыштымэ гоным, озанлыкыштэ идым курго, шурно, шыдан, мэльассэ, вожсаска улмо да шудо,

шўльё ситыдымэ годым кэчэш тынар кургым пуман: шудым—2 кгр, олымым—6 кгр, вожсаскам—6 кгр, шўльым—1 кгр, мэльассым—1 кгр да шоктышым—2,5 кгр. Тыдат 8 курго йэдиницэ нарак лийэш.

Озанлыкым, могай районым, могай паша ыштымым ончэн курго пукшалтэш. Сандэнэ чыла Ушэмлан ик обшо рэцэптым пуаш ок лий.

Имнэ пукшаш ойырымо шудым имнэ шот дэн могай паша ыштымым ончэн коньух-влак коклаштэ пёлалтэш. Тыдым бригадирлан эскэрыман.

Имнылан пужлышо кургым: нарангшэ шудым, ырышэ шўльым, пурак йёрышан кургым пукшыман огыл. Тугай курго дэн имнын мўшкыржё кошташ тўнгалэш, адак колэнат кэртэш. Курго пэш сай огыл гын, вэтэринарлан ончыктыман.

Кажнэ коньух имнылан монарэ курго кўлым чотлаш полшыжо. Примэрнэ курго пушашым кажнэ паша да ий жаплан ыштымёнгат, коньух-влак имнэ пукшаш идалук мучкылан кўлэш курго смэтымат ышташ полшышт. Тыдлан курго пушашым чотлымо лэч посна имнэ монар кэчэ нэлэ пашам, кокла пашам да куштылго пашам ыштышашымат шотлыман. Чыла шотымат ушыш налын тыгэ чотлымашым колхозын шупшшо вий чотшым ушыш налын ыштыман. Шупшо вий чот колхозын паша планыштыжэ ончыкталтын.

Тыдым чотлэн мэ колхоз „кургом балансы“ раскот ужашыжым палэна.

Курго планыштэ могай курго-влакым ончыктыман вара? Эн ончычак, колхозышто улшо, вольык лан пукшалтшаш отход кургым ончыктыман. Тыгай курго-влак нёшмё куча, шоктыш, мэльасс улыт. Шурно фуражым курго балансыш шагал вольык лан пукшаш ситышын гына ончыктыман. Шурно кугыжанышлан пэш кўлэш. Курго шотыш шурным йалт пуртыдэ огэш лий, шурно пукшылэ пашам сай ыштышэ имнэ ок лий. Кодшо ийласэ сынымаш гыч тыдэ раш койо.

Рүдө Исполнителнэ комитэт да Совнарком 1933 ий 27 майыштэ лукмо пунчалмутыштышт тыгэ ончыктышт: киндэ йамдылымэ план ыштымэ го-дым имньэ чот ончыкталтшэ, имньэ-влакын пашам сай ышташыштан районьшто да колхозлаштэ минимальнэ фураж кодалтшэ,

Шудым курго шотышто озанлыкын ситарэн кэртшашыж нарэ ончыктыман, тугэ гынат, шангэ ончыктымына лэч шагал лийман огыл. Моло ситыдымэ курго шотшо идым курго (олим, вуй, мэкынья), вожсаска да колхозысо моло курго шот дэн йэшаралтэш. Имньэ-влаклан монарэ да могай курго кўлмым чотлэн, лончылэн ончыман, тунар кургым колхоз ситарэн кэртэш, укэ.

Шуко имньан колхозлаштэ, пугыракшым имньэ товар фэрмыштэ имньэ-влаклан шуко курго кўлэш. Тыштат имньэ-влаклан курго кўлэш шот дэн вашталтман. Колхозын ўдымө радамжым вэсэмдэн, шўлым, шожым, шудым, кэшырым ситышын ўдыман, кўгымө вэрым ойырыман. Курго ыштымэ план кэч кунамат колхозын чыла озанлыкшэ дэнэ кэлыштаралатшэ, чумыр планыш пурталтшэ.

Имньэ-влаклан курго кўлэш чотым шотлыманш, пашан пөрвой ужашыжэ гына улэш. Тылэч вара курго планым чынак илышыш пурташ кучэдалман. Ты пашан вуйлатышыжэ коньух лийжэ.

Имньэ влаклан ситышаш сай курго вэрч кучэдалмаш, колхоз-влакым озанлык шотышто пэнгыдэмдаш, пэнгыдэ имньэ паркым ышташ тыршышэ-влакын тўн пашашт лийжэ, ты пашам эн ончычак имньэ ашнымаш ыштышэ-влак, коньух-влак вуйлатышт. Чумыр колхоз планыштэ ситышаш кургым ўдэн налшаш мландым гына овчыктымо йалт ок ситэ, ту мландыштэ курго лэктышым нёлтыман, ту лэктыш жапыштыжэ чумыралтшэ, йоммаш ынажэ лий.

Ты шотышто эн ончычак, олыклаштэ шудо лэктышым нёлташ тыршыман. Кажнэ га олык гыч

какла шот дэн 30 сэнтньэр шудым налаш тыршыман.

Чыла олык ўмбалымат сайэмдаш күлэш: мүчө вуйлам күнчэн кышкыман, вожлам да шўк шудым пытарыман да кутко каванлам пытарыман. Шошым олык изыш тымылгышынак тудым сайын-тырмалаш күлэш; шудо вожлашкэ йуж пурыжо. Шуэ шудан вэрлашыжэ шудым ўдэн шындаш күлэш. Олыкышко ўйандышым шараш пэш кэлша. Тыдлан калий да фосфорнокислый ўйандыш-влак кэлшышэ улыт. Шопо рокон олыклаштэ звэскам шаваш сай лийэш.

Олык йатырак тоштэмын да шудо аламан шочэш гын, тудым куралаш да ўмбачшэ шудым ўдаш сай лийэш. Олыкым сайэмдымэ нэргэн агроном дэнэ канашыман.

Пасуэш ўдымө культурын лэктышыжым нөлталмаш йал озанлыкын обшо пашашкыжэ — лэктыш нөлталмашкэ пурталтын.

Мэмнан ончылно ты шотышто куго паша-влак, лийшашлык (возможность) шогат. „Лэктышым кок каналан нөлталаш“ шушаш ийлан лозунг тыганьэ.

Сай шўльө умэн шочмо годым тудын сортшым сайын ончыман, вичкыж шўман шўлым шуқырак ўдаш тыршыман. Кажнэ районышто түрлө сорт шўлым ўдаш кэлша. Ты районлан ўдышаш да имньылан кэлшышэ шўльө сорт нэргэнат агроном дэн канашыман.

Пасуэш шудым ўдымо годым ты районышто эн умэн шочшо шудо сортым ўдыман. Мутлан тэвэ, Ушэмын йўдйымалныжэ клэвырым да тимофэйэвкым ўдаш кэлша, кэчывалвэлнэ льюцэрнэ, костөр да пырэй умэн шочыт.

Шудым ўдаш тўналмэ годым урлыкаш укэлыкыш мийэн тўкналтэш. Сандэнэ кажнэ колхоз имньэ ашнымым сайэмдаш да курго базым пэньгьэдэмдышаш вэрч, шкэ озанлыкыштыжак шудо урлыкашым лукташ пижшэ.

Кажнэ коньух кургым ситарышаш вэрч активнэ

кучэдалжэ. Кажнэ коньухлан тыдым мондыман огыл: колхозышто курго ок ситэ гын, тудо шкэ пашажым шуктэн ок кэрт, пашашкэ таза, тэмшэ, сай имным луктын ок кэрт.

Бригадын альэ фэрмын чыла имныжлан идалукушкэн сигышаш кургым бригадир альэ фэрмэ вуйлатышэ отвэтствэн лийын налжэ, коньух-влак кургым аралэн, моштэн кучылташ тыршышт.

Лэктышым погымонгө, бригадир альэ фэрмэ вуйлатышэ шкэ отвэтствэн лийын, шкэ бригадыжын альэ фэрмым имнышт-влаклан налаш тийыш. Тудо кургылык шурно кукшын кийыжэ манын тыршыжэ, ынжэ пужло, күлэш годым тудым пуалташ альэ пудраташ күлэш.

Шудым да олымым сайын каваныш оптыман да эскэрэн налын шогыман. Каван воктэк вольык ынжэ мийэ, тудо шудым кочмо гына огыл, тошкэн лавыртэн пытара.

Коньух-влак кургылык шурно кузэ кийымым тыгак ончышт. Иктаж мо палдырна гын, тудын нэргэн бригадирлан ойлышт.

Идалук жа лаштэ фуражым кузэ пукшаш ыштымаштат коньух-влак полшышт. Паша кангашлаштэ нуно каласышт, кургын могай идалукаш ужашыжэ шошым ага вүдымө кампанылан кодалтман, түйыж вүлө да чомалан могай кургым ойырман, корныш нангайаш могай кургым кучылтман.

Коньухын тўн пашажэ — кэчаш кургым моштэн пөлкалаш, ты кургым имнэ чыла кочкын пытармым ончаш. Кажнэ коньух имнэ пукшымо ратым шинчыжэ. Тыгай ратым раш ышталтшэ, колхозын паша кангашэшыжэ пэнгыдэмдалтшэ. Кэчаш курго нормым налшын коньух кажнэ кана пукшаш пөлкала. Имным паша тўнгалмэ лэч 2 шагатлан ончыч пукшыман. Мутлан, паша 6 шагатыштэ тўналэш гын. имнэ-влакым 4 шагатыштэ пукшыман.

Эн ончыч, имнылан шудо да олым йөрышым

пуалтэш, тыдым кочкын пытаршын имным йүк-
тат да шүлым альэ моло вийан кургым пуат.
Тыдымат кочмөнгө адак олым да шудым йөрэн
пуалтэш. Пашаштэ каналташ чарнымэ годым да
кэчываллан чарнымэ годым имнылан шудым пу-
ман. Кэчываллан чарнымэ годым имным пэш эс-
кэрэн пукшыман. Нойэн толшо имнэ-влаклан, эн
ончыч, нөрө кургым пуман. Вара сайын канал-
тымыж мөнгө вийан кургым пуман. Имным,
пашаш каймэ лэч ончыч йүктыман. Пашам пытар-
мөнгө кастэнэ имным кэчывалымсэ ганьак пук-
шыман. Йүдшылан кочкашыжэ жат йатыр, сандэн
иктаж пэнгыдэ кургым пуман. Имным кастэнэ па-
шам пытарышын 2—3 шагат эртымөнгө йүктыман.

Кэнэжым имнэ-влакым йүдлан күташ кондышт-
ман. Тушто имнэ сай йужышто каналта да уजार
шудым кочкэш.

Имнэ пукшымо годым коньухлан тыдым мон-
дыман огыл:

1. Имным кэчэш 3—4 каналэч шагал пукшаш
ок йөрө, укэ гын, имнын мүшкыржө изэ сандэнэ
оварэн кэртэш;

2. Ырэн, пүжалт толшо имнылан шүлым альэ
моло вийан кургымат пуман огыл, вийан курго ты
жапыштэ аламан шула да шоло-арвэр көргым
луга, тыгэ организмыштэ наста влшталтмаш пуж-
ла, шукуж годым капкыл ужаштэ, угларакшым
йолышто, шүшө погына альэ вүр тэмэш, ты чэрым
йалыштэ „опойитлымаш“ маныт. Тыгай имнэ ок-
шаклаш тўнгалэш;

3. Имнылан кургым вигунам кэнэта шуко пуман
огыл, тыгэ имнэ кургым арам шалата да тошкэн
пытара;

4. Имнылан кургым ситышын пуман да курго
утыж дэнат ынжэ лий.

5. Курго имнылан вийым пуа манын күшнө
ончыктышна, сандэнэ начар пукшымо имнын вий-
жат шагал лийэш, тыгай имнэ пашамат ыштэн
ок кэрт, тыгэ озанлыклан энгэк лийэш.

Коньух паша пытымашэш имньылан чыла кур-
гым сайын йамдылэн шуктыжо, пукшымо волым
йандар кучыжо да канымэ годым имньым жа-
пыштыжэ күлэш сэмын пукшыжо. Тидым чыла-
жымат коньух жапыштэ, ончылтэнак ыштэн шога.

Кажнэ пукшымо дэч вара коньух пукшымо во-
лым ончэн, сайын эрыкта,

Паша пытымөнгө коньух имньэ-влакым сайын,
жапым шуйкалыдэ пукшыжо, тыгэ имньэ-влак
кочкын тэмын вэлэ огыл, канэнат шужо, адак ты
годымак кочмо кургыжым шулыктарэн шуктыжо.

6. ТҮНГ ИМНЬЭ ПОРОТ-ВЛАК.

ССРУшэмын озанлыкшэ план почэш ышталтэш.
Ты годым мэ, эн ончычак, имньэ порот районлы-
машым ыштэна, могай районушто могай порот
калык озанлыклан утларак кэлшышашым палэна.
Тыгэ умбакыжымат кажнэ посна районушто имньэ
ашнымаш сайэмдымашым ты районлан кэлшышэ
поротым сайэмдэн кэртшэ ожо коч гына шуктэн
шогэна.

Тыгай паша годым, науко вэлым пэнгыдэмдымэ
ой почэш вийын пашам ыштэн мэ частнэ капита-
лист, помэшык да тигыдэ крэстйан озанлык гыч
налмэ (кодшо) йөрналт пытышэ имньэ-влакым
пытарэн (изэмдэн) ик төр сайлыкан да пашам
ыштэн кэртшэ имньэ-влакым ыштэн налын шу-
ктэна.

Шуко түрлө порот-влакым ончымашым кушты-
лэмдышаш вэрч мэ, эн ончычак ССРУшэмын йа-
тыр районжылан кэлшышэ, түн порот-влакым гына
лончылэна.

Кокымышо—ты порот-влакым, нуным кучылтмо
шот дэн йара кудалштмэ, талын кудалштшэ
(рысистый) да эркын коштшо альэ нэлэ шупшо-
влаклан шэлэдэна.

Йара кудалыштшэ имньэ порот-влак.

Йара кудалштшэ порот-влак кокла гыч араб, англий скак да вэрыссэ порот-влак кугын пайдалэ улыт. Араб имньын шочмо вэржэ — Аравий. Аравийсэ шокшо климат, кукшо кушкыл да араб-влак имньын умбал тўсшылан альэ вэс сэмын экстэрйэржылан кугын палым кодэныт.

Тудо пэш кукшо, талын (вийын) кудалышташ кэртэш да пэш йытыра (мотор), кўлэш сэмын ыштымэ могыран. Тыгай мотор могыран имньэ моло порот гыч иктат укэ. Араб имньэ-влакым капышт куго огыл. Кўкшытшө — шукужын 150 см вэлэ. Вуйжо—сөрал, нэжнэ, кугуат огыл, „йўлшө“, писэ шинчан, лопка нэр рожан, писын тарванылшэ пылшан. Шўжө — нэжнэ, сөралын кадыргэн шога. Туп корныжо — тупшо, кыдалжэ да кутан лужо вийаш, почшо кўкшын пыжыктымэ. Почшо дэн оржажэ — пушкыдо, кудыргэн шогышо. Кап кўжгычшө — кыдалаш. Йолышт прамай, эрдэ лужо дэн йол лужо ик гөррак, кукшо улыт, йол лужо пэнгьидэ, чумыраш, кўчшө — пэш чоткыдо, пэнгьидэ.

Ик манаш, араб имньын могыржо пашалыкдэн огыл, сөраллжэ да кэлшымаш дэнэ кэч кōнат шинчашкыжэ пэрна.

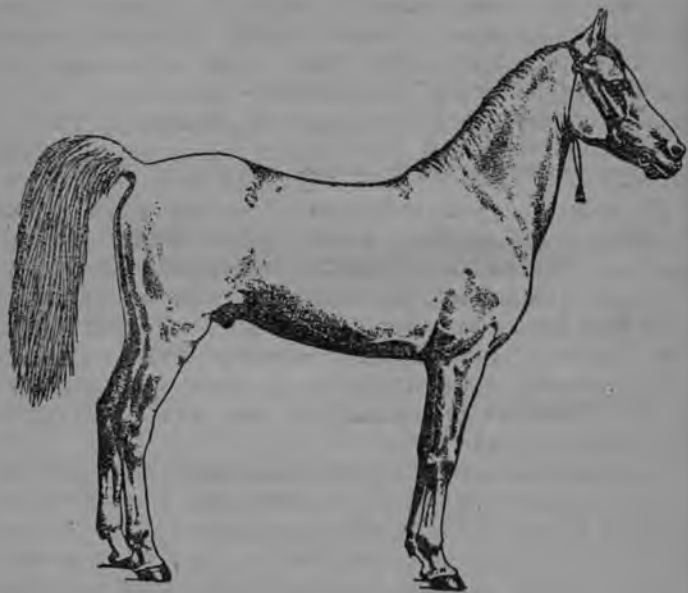
Шочмо вэрыштыжэ араб имньэ-влак шкэ пэнгьыдылыкшэ да писылыкшэ (талылыкшэ) дэн ончылно шогат. Нуным йатыр жап эрэак ончыдымо дэн да сынэн ойыркалыдымылан лийын, араб имньэ-влак кызыт моло культур порот дэч шэнгэлнырак шогат.

Мэмнан ССРУшэмлан араб имньэ-влак озанлык пашаштэ кугын полшэн огыт кэрт. Тугэ гынат, араб имньэ-влак вэс порот мутлан, английсы скак, да рысак лукмаштэ кугын полшэныт, сандэнэ араб порот имньэ-влакым лончылын ончэна.

Йара кудалшташ йөршө имньэ порот-влак кокла гыч англий скак кумдан палалтэш, адак озанлыкыштат куго вэрым налын шога.

Араб имньэ-влак ўмбал тўсыштым кэлыштаралт шарлэныт гын, англичан-влак шкэ сылнэ лўман скакуныштым паша ыштэн кэртмыштлан да писын, куачэн кудалмыштлан аклат.

Тывэчын палэ. Англий скакун араб имньэ сэмын сөрал, күлэш сэмын могыран (капан) огыл, мөнгэшла, йужо кап ужашышт (кнага йылмэ дэн—статьяжэ маныт) луклан да пашалыкан улыт.

Араб ожо.

Нуно вэрыссэ имньэ дэн эрвэл гыч кондымо, утларакшым араб ожо гыч лийын (кызыт ахалтэкин ожо гычат лийын манмаш уло).

Англий скак имньэ — куго, кўкшычшө — 160 — 165 см, чыла ўмбал тўсыжат, утларакшым капын шэнггэл да ончыл ужашыжэ кужын койэш. Вуйжо куштылго, кыдалаш кугытан, вичкыжрак, шўйжө кужо, шўй дэн кап кокласэ чонгажэ кўкшө, ўм-

балжэ тӧр, кыдалжэ—вийын, йатыр го́дым пугыр-
гэнрак шогышо. Коварчыжэ—кужо, кыдалаш лоп-
кытан, йатыр го́дым изыш кэржалтшэ (кэчышэ).
Мүшкыржын ончыл ужашыжэ күжгӧ (кэлгэ), он-
жо—йатыржын агышыр. Йол-влакышт кужо. Эрдэ
лужо йол лу дэч кужырак, тыгэ тудо йол-влакшым
ончыко шуйалтэн кэртэш, йол мучаш лужо кужо,

Англий скак ожо.

тидыжэ лывыргын йолым шуйалташ (ончык кол-
таш) полша. Шэнгэл йолышт шуко го́дым вийа-
шынак шогат. Йол луышт вичкыж, тугэ гынат,
пэш пэнгыдэ да йыжыңжат пэш вийан. Чыла
папшат (мускулатуржат) чот вийын кушшо, умбач
ончымо гыч күкшын койэш. Англий скакын тү-
сышт йошкаргырак ракш альэ тор.

Англий скак пэш вашкэ кушкын шушо да түрлӧ
вэрыссэ ийгэчылан куштылгын тунэм шушо (ак-

климатизацэ) поротлан чотлалтэш. Сандэнэ ты порот тўнъя мучко чыла вэрэат шарлэн кэртшашан.

Кўчык альэ кужо (корно) коклаштат анлий скак-влак шкэшт ганьэ писын кайышэ имньым эшэ ужын огытыл.

Ты поротын талылыкшым палышаш вэрч тэвэ тидым ончыктэна: сай англичан-влак 2400 мэтр коклам 2 минут-да 32-23 сэкундышто кайат.

Дон ожо.

Анлий скак ССРУшэмлан вэрыссэ йара кудалтшэ имньэ-влакым сайэмдымаштэ кугын полшэн кэртэш, сайэмдымаштэ тўн поротлан чотлалтэш.

Ты поротым йбратышэ-влак тыгэ ойлат: ты порот кумдан вэрым налшэ (универсальнэ) улэш, тудо йара кудалшгаш вэлэ огыл, йал озанлык пашалан да моло пашаланаг йбрат. Тидым каласыман: йандар вўран анлий скак пэш шагал, сандэнэ мэтис шот дэн йара кудалштшым сайэмдашланат тудо ок ситэ, тылэч посна мэ тудо порот

гыч йал озанлыкыштэ, куралмэ пашаштэ да ор-
ваш кычкымаштэ ты пэнгыдэ, ўнғышө имньым
ыштынэна. Англий скак сай имньэ-влак Украи-
ныштэ да Йүдвэл Кавказыштэ улыт.

ССРУшэмлан полшэн кэртшэ моло имньэ порот
кокла гыч, дон, калмык, ахал-тэкин имньэ-влак
нэргэн кўчыкын гына лончыл эна.

Дон имньэ Дон мучко шарлэн. Ожнысо ты по-
рот имньэ-влак куго капан, 156 см. нарэ кўкшы-
тан, лукла могыран, кўчыкырак шукуж годым
саблэ гайрак кутышан, кўчык, кэржалтшэ шэнтэ-

Киргиз имньэ.

лан улыт. Түсшө — шукужын тор. Кызыт, ты жа-
пыштэ дон имньын сайэмдымашыжэ анлийсэ скак
вўр шынгарымаш дэнэ ышталтэш. Тыгэ налмэ
англо-донэц имньын капшэ кужырак шуй дэн кап
кокла чонгажэ кўкшө, кўжгө могыран да йол лу-
жо кўчыкырак. Дон имньат, англо-донэцат кавал-
лэрийлан пэш кэлшышэ улыт.

Донын пошкудыжо — калмык имньэ Йулын ўлыл
могырыштыжо да Каспий тэнгыз дэн Урал кок-
лаштэ шарлэн. Тидат кугу капан, кукшө (165 см.
нарэ) лукла могыран, нэлэ, шуко шылан, кужо

вуйан, шкэжат кужо кутышан, кукшын койшо йолан имньэ. Калмык имньэ-влак пэш чытышэ (түсышө) да кавальэрийлан чот кэлшышэ улыт.

Киргиз имньэ кумдан шарлэн. Тудо — Каспий тэнгыз дэч тўналын Урал да Сибирь мучко йўд-эрвэл вэрыштэ шарлэн. Изэ капан, 142 — 145 см. кўкшытан, лукла да лоптыра (грубый) могыран — имньэ. Вуйжо — куго шўргө луан, пўгыргэнрак

Ахал-тэкин ожо.

шога, шўйжө-кадыргынрак „вўчө шўй“ сэмын койэш, өрдыж лужо — чумыраш, тупшо — төр, йужо годым пўгыррак, шэнтэлжэ-кэржалтшэ (кэчышэ), йолжо-кўчык, вийын йыжынан, пэнтгыдэ луан да чоткыдо шөнан. Киргиз имньын түсыжө — шукужо сар, кула, кўрэн да тор. Киргиз имньэ сындымэ (түсдымө) гынат, пэш чытышэ (түсышө) да писын кудалшэ имньылан чотлалтэш. Тудо ку-

гын ончымашым ок йод. Ий мучко кўтыштõ кош-тын, тэлым лум йымач лукгын кургым шкаланжэ погэн ситара.

Сайын, шэкланэн ончимо, рвэзэ имньым моштэн пукшымо да вэс культур порот имньын вўржым шынгарымэ годым киргиз имньэ сай, чытышэ, пэнгьдэ да куго капан имньыш савырнэн кэртэш.

Тидлан вэрч да тудын кумдан шарлымашыжылан кõра киргиз имньэ ўмбаке сайынак ончалаш кўлэш.

Ахал-тэкин имньэ-влак Туркмэныштэ шарлэныт. Куго капан, ССРУшэмыштэ улшо вэрыссэ порот кокла гыч ахал-тэкин утларак поротан, угыж дэн кушшо капан, шыдэ да писэ койшан — имньэ. Тудын ситыдымашыжэ тэвэ тыганьэ: шуйнышо мogyран, лушкыдо тупан да шагалрак (вичкыж) луан. Тугэ гынат, имньым сайэмдымаштэ, путыракшым, шкэ дэнэ сайэмдымэ годым пэш куго вэрым налэш, сай тэмперамэнтан имньым пуа.

ССРУшэмлан кэлшышэ рысак имньэ кокла гыч руш рысак дэр руш-амэрик рысак тўн поротлан шотлалтыт.

Руш рысак ожнысо Росийыштэ лукмо. Ожно тудым орлов рысак, да руш амэрикан рысакым — орлов-амэрик рысак маньт ильэ. Руш рысак араб да кычкаш йõршõ голландии дэн датский имньэ-влак гыч лийыныт.

Чын, датский дэн голландий порот кокла гыч эн сайжэ огыл, куштылгыракшэ да сõралрак мogyранжэ тышкэ пурэныт. Моланжэ палэ. Руш рысакым лукмо годым куго капан, кичкаш йõршõ, талын кудалшэ, сылнэ мogyран да сõрал имньым ыштэн шукташ маньн шонымо. Тидым шуктышаш вэрч вўлым шкэ лишыл тукумжо дэнэ коштыктэныт, адак у гычын кычкаш йõршõ датский да

голландий имнэ вурым шындарэныт (прилитие крови). Тыгай ойыркалымаш, (подбор) да рашлык (опрэдельонный) капаным ыштышаш вэрч чома, талгудо-влакым түрлө сэмынат, сынэн ончэныт, адак чытымашыжым да писылыкшым пэнгыдэмдэн толыныт. Тыгэ, чылажымат иктыш ушэн кугын ончык кайымаш лийын. Руш рысакын түн тукум пушылан (родоначальник) 1874 ийыштэ шочшо, куго капан, 165 см. күкшытан, йытыра (мотор) могыран, вийан, писэ „Борс 1“ луман сур ожо чотлалтэш.

Кызытсэ руш рысак коклаштэ кок түрлө имнэ-влакым ужына: 1) утыж дэн куштылэмшэ да кичкаш йөрмаш сайлыкшым пытарышэ изэ капан имнэ-влак, 2) нэлэ, нугыдо, куго капан имнэ-влак.

Мэмнан колхоз имным сайэмдаш кокымышо түрлө имнэ-влак утларак кэлшат. Руш рысакын үмбал түсшө (экстэрийэр) тэвэ тыгайрак: вачэвал күкшытшө—160 см., вуйжо—изышак пүтыргэнрак шога, шүйжо—кыдал кужытан, шукуж годым йүксө шүй гайрак койэш, тупшо—пушкыдырак, шэнгэл ужашыжэ—кыдал лопкытан, йужо годым күчык лийэш, вачыжэ йожэкрыак, вийан, мүшкыран ончыл ужашыжэ вичкыжрак, (ок ситэ), йол-влак—кыдалаш улыт, йужо кунам когыла йымалжэ начар лийэш. Оржажэ, үпшө да почшо—пушкыдо, күпшан. Түсшө—шуко годым сур, шэмэ, тор. Умбач ончымаштак имнын вийанлыкшэ дэн сылнылыкшым (моторлыкшым) ужаш лийэш.

Руш рысак куго капан гынат, талэ (писэ) имнылан чотлалтэш. Тэвэ „Крэпыш“ луман рысак 1 600 мэтрим 2 минут да $8\frac{5}{8}$ сэкундышто кудалын эн талылыкым ончыктыш. Руш рысакын паша ыштэн кэртмашыжэ талылык дэн вэлэ огыл, кугын шупшын кэртмашыжэ гычат койэш. Тэвэ, 1924 ийыштэ Москошто 10,5 километр коклаш содор нэлытым нынгайаш сынымэ годым, „Атлас“ луман руш рысак 1650 килограм (шкэ висажэ дэч кумкана шуко)

нэлытым 34 минут да 6 сэкундышто, моло порот имньэ-влакым ончылтэн (шэнгэлан кодэн) намий-эн шуктыш.

Руш рысак чыла шотыштат кэлшышэ (универсальнэ) имньылан чотлалтэш. Моланжэ палэ. Тудын капшэ куго, писэ, кочмаштэ, ончымаштэ кугын ок кычалтыл (йод), да пэш толашышэ да шыдэ имньэ огыл. Йал озанлыкыштэ вашталтыдымэ,

Руш рысак имньэ.

вийан, куштылгын тарванылшэ имньылан чотлалтэш. Олаштэ кычкэн кудалышташ пэш йөра. Нунын кокла гыч эн шолдырашт артилэрий дэн транспортлан, куштылгыракышт — кавалэрийлан кэлшышэ улыт. Күшнө умландарымаш руш рысакын кумдан шарлымышым да имньэ порот сайэмдымаштэ тун вэр налмым ончыкта. Руш рысак ашнышэ сай имньэ совхозлан Рудё Чернозом обласыштэ улошо

Хрэнов совхозым чотлыман. Колхозлаштэ сай рысак-влакым Рүдө Чернозом Обласыштэ, Кыдал Йулышто да Уралыштэ ашнат.

Руш-амэрик рысак амэрикан рысак вўрым руш йандар рысак вўрым шындарымэ дэн лийын. Амэрик рысакын шочмо вэржэ—Амэрикэ, тушто тудо

Руш-амэрик рысак имньэ.

англий скак порот вўрым вэрысэ амэрик имньэ вўрыш шындарымэ дэн лийын. Пөрвой жапыштэ Амэрикан-влак шкэ рысакышт ўмбак шагал ончалыныт. Лач приз (пёлк) пумаш гына пашам ончык колтэн кэртын, тыгэ амэрикан рысакын талылыкшэ лийын.

Кодшо шүдө ий мучашэш амэрикан рысакым мэмнан Российыш кондаш тўнгалыныт. Нунын вўрыштым руш рысак вўрыш шындарэныт, тыгэ „руш-амэрик рысак“ манмэ порот лэктын. Руш-амэрик рысак йандар руш рысак дэч писырак лийын. ССРУшэмын „Пэтушок“ лўман сылнэ рэкордистшэ чылалан рэкордым шындыш (ончыл вэрым нальэ): 1600 мэтр коклам 2 минут да $5\frac{4}{8}$ сэкундышто кудал эртыш. Тугэ гынат, ты сайлык олмэш руш-амэрикан рысак руш рысак поротын сай тўсшым вашталтэн: утыж дэн куштылэмшэ капан, кычкаш йөршө тўсшым изыш йомдарэн, руш рысак ганьэ моторлыкшым (сылнылыкшым) йомдарэн. Тылэч посна руш-амэрикан рысак руш рысак дэч изырак, тугэ гынат, мўшкырын ончыл ужашыжэ кўжгырак (кэлгэ). Руш-амэрик рысак кокла гыч утларак куштылгыракшэ йара кудалш-таш йөрат.

ССРУшэмыштэ нэлэшупшо тўн порот-влаклан бэльгий нэлэшупшо, пэршэрон да клэйдэсдаль порот-влак чотлалтыт.

ССРУшэмыштэ эн чот шарлышэ нэлэшупшо да эркын коштшо поротлан бэльгийсэ нэлэшупшо чотлалтэш. Тудо кокытэ шэлалтэш: утларак шолдыражым — брабансон, тыгыдыракшым ардэн (маньт¹⁾). Бэльгийсэ имньын шочмо вэржэ—бэльгийсэ кўжгө шудан кўтымаш улэш. Нэлэшупшын тўн ужашыжэ тыгыдэ фэрмэ озанлыкэш эртарат, ончэн кушталтэш. Ийын йатыр жапшым нуно кўтэш эртарат, тыгэ нунын тазалыкышт пэнгьдэмэш, ончэн куштымашым куштылэмда да ты имньэ-влакым кумдан шараш йөнэштара. Брабансон—шолдыра имньэ, вачэвал кўкшытшо 157—160 см., лулэгыжат путрак куго. Йоллу кўжгытшө, шуко гоным 26—27 см.

1) Брабансон дэн ардэн Бэльгийыштэ нэлэ имньэ кокла гыч кок посна поротлан чотлалтыт.

шуэш, тыгай күжгө йолан имньэ вэс порот гыч иктат укэ, нэлытшэ — 800 кгр. мартэ лийэш.

Кокымышо ойыртэмжэ тыганьэ: лопка, кэлгэ онган, чумыраш өрдыж луан, лопка шэнтгэлан, пэчкэ ганьэ могоыран, күчык тупан да сылнэ капан. Шүйжө шуко шылан, шуко койа погынымылан

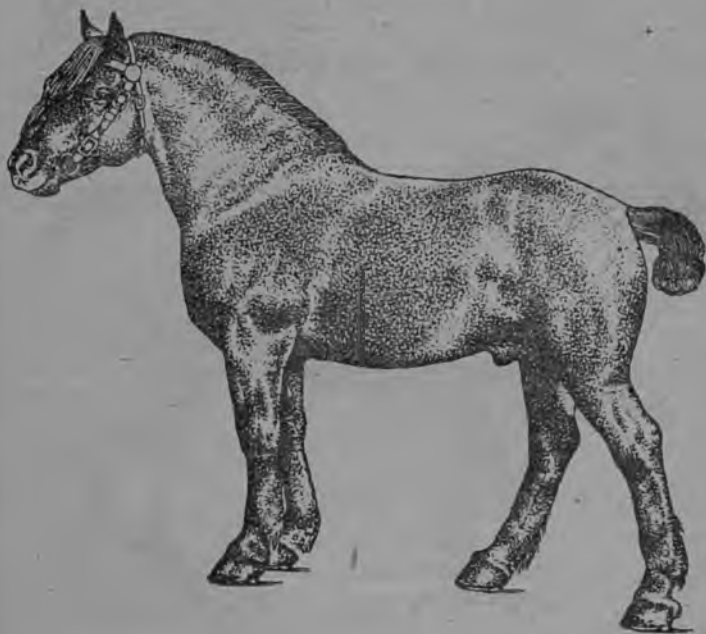

Брабансон имньэ.

вэрч туртылалт шога. Түчкыдын койшо ситыдымаш кокла гыч тэвэ тыгай ситыдымашым ончыктыман: күчык кап да кэржалтшэ шэнтгэлан (кутан луан).

Брабансон шкэ сайлыкшым шочшыжлан пэш кугын да чот пуа. Пөрвой йыжынгыштак (поколэныштак) йал озанлыкклан кэлшышэ пэнгыдэ шолдыра имньым пуа.

Тэвэ сандэнак брабансон мэмнан ССРУшэмыш-тэ вэлэ огыл, уло тўньа мучко кумдан шарлэн шога. Брабансонын тўсшө — шуко годым йошкар-гырак ракш, тор, йошкар-кула. Сай брабансон-влак мэмнан ССРУшэмын Рүдө Чэрнозом Обласыштэ, Кыдал Йулышто, Горький крайыштэ, Иваново-промышлэныс обласыштэ ашналыш.

Ардэн имньэ.

Ты поротым ашнышэ сай имньэ совхозлан „Починков“ лўман совхоз чотлалтэш.

Ардэн-влак брабансон дэч изыш изырак улыт. Вачэвал кўкшытшө — 150 см. нарэ, тугэ гынат, нунын капышт брабансон сэмынак лопкан да сайын ыштымэ. Нунын капышт изыш кукшынак койэш да өрканэнрак тарванылэш.

Пэршэрон — шочмо вэржэ Франций улэш. Пэр-

шэрон порот шуко тўрлылан шэлалтэш: ломовой имньылан чотлалтшэ куго капанлан, почтым шупшыкташ да лўмын кудалышташ кучымо, куштылго могыран изи капанлан. Пытартыш жапыштэ куго капаным утларак ашнаш тыршымах уло.

Кугытшо брабансон сэмынак—156—160 см, тугэ гынат, брабансон дэч вичкыжрак, да йолжо кужырак. Брабансон дэн танастарымаштэ пэршэронын тыгай сайлыкшэ уло: тупшо утларак тёр, вийын, (чот)тарванылэш, чомам сайын ыштышашан.

Пэршэрон имньэ.

Пэршэрон брабансон сэмынак тыгылай вўлө дэн коштыктымo годымат йал озанлыкклан, транспортлан да промышлэныслан йөршө шочшым пуа. Ты годымак, пэршэрон шочшыжлан шкэ сайлыкшым сытышын пэнгыдын пуэн ок кэрт Мэмнан сай пэршэрон-влак Хрэнов имньэсовхозышто (Р.Ч.О) да Р.Ч.О. дэн Моско обласын кэчывал районласэ колхозлаштэ ашналтыт.

Нэлэ порот кокла гыч эшэ клэйдэсдаль да тудын гайак шайэр порот чотлалтыт. Нинэ тўнъамбалнэ эн шолдра имньылан чотлалтыт. Клэйдэсдалын кўкшытшө 160—165 см, кутышыжат йатыр кужо. Вуйжо — нэлэ, кужо. Клэйдэсдалын тўнг ойыртэмжэ: йолысо пунжо пэш кўпшан, шайэрын йол пунжо чыла йолыштыжат пулвуйжо, гычак тўнгалын уло йолжо мучко шарлэн шога. Йолжын эрэ лавыргэн, мокрэц чэр пижмэ дэч посна экстэрйэр ситыдымашлан кўчын лапкажым (изыжым), вўдыжгэн шогымыжым да вашкэ локтылалтмыжым чотлыман. Росийыштэ сөй (сар) дэч ончыч клэйдэсдаль кугын ашналтэш ильэ, тунам тудо шуко обласлаштэ шарлэн ильэ. Клэйдэсдалын ситыдымашыжэ улылан вэрч кызыт лачак Иваново-промышлэныс обласыштэ гына план почэш нуно шаралтыт. Клэйдэсдалым утларакшым оласэ транспортлан кучат.

Тывэч палэ. Экстэрйэр вэлымат, паша шуктымаш вэлымат имньэ порот-влак тўрлө улыт. Колхозлан ты кашак гыч, районлан кэлшышэ ик могой поротшым гына налман. Поротым лугэн пытарымашым колхозыш пуртыман огыл. Тыгэ лугэн мэ ик ганьэ да озанлыклан кэлшышэ имньым шарэн огына кэрт.

7. ИМНЬЫМ ТЎЛЫКТАРЫМАШ.

Рэволюцо дэч ончыч кугыжан правитылствэ помэшчик имньэ завогышто гына имньэ шукэмдымашым ышташ пижын ильэ.

Помэшчык-влак имньэ завогым калык имньэ-влакым сайэмдаш вэрч огыл, спортлан, йöратымылан, модашлан, тўнжо — шкэ кўсэнжым оварташ вэлэ кучэныт.

Кулачэстват, помэшчик сэмынак шкэ сай ожыштым крестйанын имньыжым сайэмдашлан огыл,

кoштыктымылан куго акым (25-20 тэнгэм) шындэн, маломочный крестйан шүй ўмбалап пошашлан кучэныт.

Тыгай шэргэ акым шуко крестйан-влак тўлэн кэртын огытылат, сандэнэ шкэ вўлыштым олыкыш луктын колтэн, вўльö-влаклан пасусо ожо-влак дэн кошташ йöнгым ыштэныт. Йужо имнўэ йöратышэ крестйан-влакшэ окса дэнэ кулаклан тўлэн кэртын огытылат, шкэ вийышт дэнэ кулаклан пашам ыштэныт.

Тыгэ крестйан имнўэ сайэмдымаш самотьок дэн, нимогай систэм дэч посна кайэн. Кулачэствын да помэшчык кидыштэ кугыжаныш альэ шкэ ожышт улмышт дэнэ крестйан-влакын имнўэ сайэмдымаш нунын коч лийын шогэн.

Коштыктымо кампаньым эртарымэ годым кугыжаныш ожо кокла гыч 75 процэнжэ помэшчык-влак кидыш пуалтын. Нунын вўлышт, йорло да кокла крестйан дэн тагастарымаштэ 30 — 40 кана шагап улмаш.

Окчабр рэвольуцо жап гыч партий да совет правитылствэ шэмэр крестйан дэн пырльа йал озанлыкым сайэмдымаш паша кокла гыч ССРУшэмын имнўэ ашымашымат кумдан сайэмдаш пижыч.

Урлык сайэмдышэ-влакым шүкэмдышаш вэрч сай чомам ончэн куштымаш ышталтэ. Ты чома-влак кугыжаныш имнўэ завогыш пуалтыч. Тылэч посна завод пэлэнат ожаш чома куштымаш питомник-влак ышталтыч.

Завот вита гыч урлыкаш ожо-влак крестйан-влакын вўлышт дэн коштыкташ коштыктымо вэрыш колталтыт. Ушэм мучко улшо вўлö-влакым коштыкташлан кугыжаныш урлыкаш ожо-влак огыт ситэ. Сандэнэ, чыла вўлö-влакым сай ожо-влак дэн коштыктышаш вэрч калык коклаштэ улшо сайэмдымэ ожо-влак дэнэ лўмын сайэмдымэ ожо-влакын институтшо почылто.

Сайэмдымэ ожым шүкэмдымашым чот ончык котлышаш вэрч кугыжаныш тўрлö льготым пуэдыш.

Пытартышэш, урлыкаш ожо-влакым колхоз имньэ ашнымаш дэкэ лишэмдышаш вэрч СНК-ын 1931 ийын, 2 сентябрыштэ лукмо пунчалжэ почэш кугышаныш имньэ вита гыч сайэмдымэ-ожо-влак колхоз системыш пуалтыч.

ССРУшэмыштэ имньэ ашнымэ пашам нӧлталмаш кок корно дэнэ кайыман: пӧрвойжо — имньэ вуй чот йоммашым тэмышаш вэрч вуй чотым шукэмдаш пижмаш, вэсыжэ — йал озанлыкын, промышлэнысын, транспортын да эл аралымашын йодмыжым шукташ имньын сайлыкшым нӧлталмаш.

Чылалан палэ. Имньын сайлыкшым нӧлталмаш пашаштэ прамай пукшымаш, сай ончымаш да моштэн ашнымаш пэш кугын полшат. Ты нэргэн кугын ойлымат ок кӱл. Тугэ гынат, имньын сайлыкшым нӧлталмаштэ прамай пукшымаш, сайыя ончымаш да моштэн пукшымаш чыла шуктэн огыт кэрт.

Ойырымаш.

„Пушэнгэ йэмышшэ дэн, вольык — шочшыж дэн аклалтэш“ — манмэ тошто йэнг мут уло. Имньын сайлыкшым нӧлталмаштэ ик тӱн пашалан тэвэ тидэ чотлалтэш: зотэхник пашам сайын шындымаш дэн урлык пашам сайын нынгайымаш.

Куго колхозым почмо дэн урлык пашам колтымаш куштылэмэш. Моланжэ палэ. Тыштэ чыла ава вуй пырля ик вэрыштэ улмылан кӧра, нунын кокла гыч сай, урлыклан йӧршӧ авам ойыраш куштылго.

Тылэч посна вӱлӧ дэн ожын урлык пашажым сайын учотыш налын шогымо годым, коштыктымашым да шочмашым жапыштыжэ возкалэн миймэ годым, рвэзэ вольыкын кушмыштым да сайлыкшым сынэн палэн шогымо годым ожо дэн вӱлын чыла сайлыкшымат тӱрыс палаш йӧн лийэш.

Урлык паша, пытартышэш тэвэ тыгэ кайман: шкэ шэргэ акан сайлыкшым пэнгыдын шочшыжлан пушо урлыкаш вольыкым эн чот кучылтман,

кузэ гынат, тудын дэч утларак шочшым налаш тыршыман

Пашам сай колтышаш да сай рэзулытатым налмаш вэрч урлык пашам план да систэм почэш намийыман. Сандэнэ чыла колхозышто да ойыртэмын, имньэ совхозышто лишыл шушаш ийлан завод паша нэргэн, планым ыптыман. Ты план кэч кунамат, вуйлатышэ состав вашталтмэ годымат тўрсак илышыш пурэн шогыжо.

Урлык пашан ончык кайымашыжэ тэвэ кок шотым онча: иктыжэ — завод пашам намийаш могай матэриалым (поритым) ойырымаш, вэсыжэ, — завод пашаштэ могай амалым ойырэн пашаш колтымаш. Ты кок паша ваш чот пижын шогат, сандэнэ тидым чот лончылэн, кэлгын шонэн ыштыман. Имнын сайлыкшым нёлталмаш годым, эн ончычак, йатыр ийыштэ ты районлан кэлшышэ имньэ сортым ыштымаш пашам ордыжэш кодыман огыл.

Тидлан вэрч, урлык пашам тўналмэ годым тўналтыш матэриаллан вэрыссэ имным налын, тудым варажым ойыркалэн, тыгак тудым сайын кўрылтдэ прамай ончэн да ашнэн ты вэрлан кэлшышэ, пашам вийын ыштэн кэртшэ имным налаш (шукташ) тыршыман.

Рэвольуцо дэч ончыч Российыштэ калык имньэ сайэмдымаш посна йэн-влакын — помэшчик-влакын имньэ завод кочшо лийын шогымаш да нунын йоратэн модын илаш имным кучымышт жап дэн тагастарымаштэ совет имньэ завод-влак пашаштым план почэш кўрылтдэ ыштэн шогымыштан кбра урлык пашаштэ пэш кугын ончык кайышт.

Тэвэ мутгыч, Смолэнск имньэ совхозышто „Трепет да Прелесть“ лўман имньэ-влак дэч 1924 ийыштэ шочшо „Пэтушок“ лўман чолга (писэ) ожо 1600 мэтр коклам 2 минут да 5,4 сэкундышто кудал эртыш, тыгэ рэкордым шындыш. Рэвольуцо дэч ончылсо Россий тыгай рэкорд нэргэн шонэнат кэртын огыл. 21-шэ имньэ совхозын 1927 ийыштэ „Титан“ да „Шутки“ имньэ-влак дэч шочшо „Ту-

бэроза“ вүлө 1600 метр коклам 2 минут да 5,7 сэкундышто кудал эртэн рэкордым нальэ; 13-шо имнэ совхозышто 1927 ийыштэ „Боб-Дугласа“ да „Оклэвы“ имнэ-влак дэч шочшо вүлө 1600 метр коклам 2 минут да 8,3 сэкундышто кудал эртэн рэкордым нальэ. Тыгай имнэ-влак йатыр улыт.

Тывэчын палэ. Урлык пашам моштэн шындымаш, ты кокла гыч урлыкаш вольык ойыркалымаш пэш куго вэрым налэш. Тидэ чылалан палэ, иктат ты нэргэн үчашэн ок кэрт.

Имнэ ашнышэ озанлык шкэ имныжым сайэма-даш шона гын, эн ончычак, тудын сай урлыкаш вүлө дэн ожо ойырымашыш пэш чот ончалман.

Урлыклымаш паша гоным ожим ойырымаш пашашкэ путрак чот ончалман. Моланжэ палэ. Ик вүлө ўмыржө мучко 10—12 чомам ышта, а ожо ик ийыштак 50—60 вүлө дэн коштэш, 12 ий жапыштэ 300—400 вуй чомам шочыкта. Сандэнэ ожын сайлыкшэ да тудын урлыклан йөршашыжым палмэ да тудым ойырымаш ўмбакаш путрак чот ончалман.

Вүлым пөрвой кана ойырымо гоным тудым кугын кычалтылман огыл, йодмашымат кугын шындаш ок күл. Тудын шочшыжын могайжым ончэн вүлын сайлыкшым палаш лийэш.

Ты гоным, авам ойырымо гоным тудын тазалыкшым да кап прамайлыкшым гына ончыман.

Ойырымо гоным утларакшым урлыкаш имнын чомажлан куснэн кэртшэ чэржэ (шпат, курва, роррэт — логар пэтырымаш) лийым пэш чот эскэраш күлэш.

Кажнэ имнэ ашнымэ озанлыкыштэ чыла вүлым ик гай шот дэнэ посна тўшка-кўтылан шэлэдаш күлэш. Тыгэ умбакыжат кажнэ тўшка дэнэ ончычак ыштымэ план почэш пашам колтэн шогыман. Посна тўшкашкэ ожимат вүлө-влак дэнэ ик гайымак ойыраш күлэш.

Поротан ожо дэч шочшо вүлө-влакым умбакыжэ

пэш чот эскэрэн ойырыман. Тыштэ кажнэ авам посна, тудын шочмашыж дэн, стандарт да типичность шот дэн ойыркалыман.

Ожо дэн вўлым чот эскэрэн гына сай рэзультатым налаш лийэш.

Вўлө дэн ожим урлыклан йөршашыжым ўмбач аклымэ дэн пырля, нунын шочшо ыштымаштэ сайлыкшымат ончыман.

Урлыкаш паша годым ожо дэн вўлым прамай ончымаш, пукшымаш, ашнымаш да нуным, утларакшым ожим пашаштэ моштэн кучылтмаш пэш күлэш паша.

Урлыкаш вольык прамай да шот дэн кучылтмо дэнэ шуко илэн кэртыт, тыгэ нуво шулдэш логалыт. Тылэч посна кунар кужын нуно урлыклан йөршын илат, тунар куштылгын нунын урлык сайлыкшым палаш лийэш, тыгэ шочшышлан шкэ сайлыкшытым пумыштымат палаш йөн лийэш.

Ожим ойырымаш.

„Начар шурно дэч сай урлыкым ит вучо“. Ожим ойырымаш урлыкаш пашаштэ пэш куго вэрым налаш. Начар ожим сай вўлө дэн коштыктымо годымат эрээк начар шочшо лийэш. Ты годымак, сай ожим начар вўлө дэн коштыктымо годымат сай шочшым налаш лийэш. Тывэч палэ. Сай шочшым налаш, урлыкаш пашам ончык колтымаш да сай рэзультат налаш ожын сайлыкшым да тудым ойырэн моштымашым чот онча.

Ожим ойырымо годым тудын ўмбалжым ончымо дэч утла сай шочшо пумашыжым чот ончаш күлэш. Сай шочшым пумаш — урлыкаш ожын шэргэ акан сайлыкшэ.

Урлыкаш ожо шуко шочшым ыштэн кэртшэ да шочшыжлан шкэ сайлыкшым пуэн кэртшэ лийжэ. Чыла ожын тыгай сайлыкшэ укэ, сандэнэ ойырымо годым ты нэргэн чот эскэрыман. Йужо ожын шочмаш шотшо, ўмбал түсшө, писылыкшэ да монь

пэш сай лийэш, тугэ гынат, тудо шкэ тыгай сай-лыкшым шочшыжлан пуэн оккэрт. Адак мөнгэшлат лийэш. Ёмбал тусшө сай огыл гынат, шочшым пэш сайым ыштат. Мут гыч, Амэрик гыч лэкшэ рысак „Барон-Раджэрс“, да руш рысак-влак: „Лесок“ да „Корешок“ кукшыч дэнат, ёмбал тус дэнат ойырэн шогэн огытыл гынат, шочшым пэш сайым ыштэныт.

Тывэч палэ. Ожым ойырымо годым ты ожын вэлэ огыл, тудын ачажын, кочажын да монь шочшым пумашыжымат ончыман. Йатыр тукум (поколэний) годсэк сай шочшым пуэн шогышо вольыкым, тидым палыдымэ вольык дэч сайраклан чотлыман.

Урлыклан ойырымо кажнэ ожо шкэ порот стандартшылан (капшэ, тусшө да монь) кэлшышэ лийжэ. (Ты нэргэн посна порот нэргэн возымым ончылно луд).

Урлыкаш имным ойырымо годым вүлымат, ожымат ик гай экстэрийэр (ёмбал тус) ситыдымашышт лийман огыл. Когыныштынат ик гай ситыдымаш улмо годым, ты ситыдымаш шочшыжлан кугэмалт (вийын) пуалтэш. Утларакшым ты ситыдымаш ик тукум гыч вэс тукумыш эрэ вийэн толын, чот пэнгыдэм шинчэшат, вара пытараш пэш йөсө лийэш.

Кушнө ончыктымэ сэмын урлыкаш ожым ойырэн сай рэзулытатым налаш лийэш манын ўшаналтэш, тыгэ ожо налаш лийшэ расходымат сай шочшым налын пайдалын мөнгэштараш лийэш.

Түлыктарымаш амал-влак.

Порйэнгын да удрамашын игылык клэткыштым ваш ушымэ дэн у капкыл (организм) шочэш. Ты капкыл шкэ көргэшыжэ ачаж-аважын сайлыкшым кода. Тыгэ ача-аван иктаж могай сайлык кодымашым кнага йылмэ дэн „наследственность“ маныт. Тидэ — имнэ заво́т пашаштэ пэш куго вэрым налаш. Йужо кунам шочшо чома-влак шкэ кок-

лаштышт да ачашт-авашт дэнат ик ганьэ огыт лий. Тидэ тэвэ тидлан вэрч: пуртысыштö „наследственность“ дэч посна „вашталтмаш“ (изменчивость) манмэ уло, Вашталтмашлан вэрч йөршэш ик ганьэ имньэ-влак укэ улыт.

Имньэ заво́т практикэ гыч тэвэ мо койэш: йужо урлыкаш имньэ-влак шкэ ачашт-авашт альэ ко-чашт дэч налмэ сайлыкыштым шкэ шочшыштлан пэнгыдын пуэн шогат.

Тыгэ пэнгыдын шкэ сайлыкыштым шочшыштлан пуэн шогышо вольыкым коштыктэн, ты сайлык шочшыштлан чот пэнгыдем шуэш манын ўшанаш пэш лийэш.

Имньэ ашнышэ озанлык рысак порот имньым альэ скак поротым налаш шона гын, пөрвойжо годым рысак порот дэнэ вэлэ урлыклымаш пашам колтыжо, вэсыжэ годым — скак порот дэнэ.

Имньэ ашнымашым сайэмдымаш шукужым кок амал дэнэ — йандар тўлыктарымаш (шкэдэн) да мэтизацэ амал дэн ышталтэш. Йандар тўлыктарымашым тыгэ умылыман: **коштыктышаш вўлат, ожат ик порот гыч улыт.**

Урлыклымаш пашаштэ ик гай типан имньым ыш-таш да шочшылан иктаж могай сайлыкым пэн-гыдын пуаш тыршымэ годым йандар тўлыктары-маш амалым илышыш пуртыман.

Ты годым урлыклымаш пашалан тукум вэлым сайын палымэ да шочшыжлан шкэ сайлыкшым пэнгыдын пуэн кэртшэ лийжэ. Ты годым вўлат эн сайлыкан да ожо дэн ик гай экстэрьйэран (ўмбал тўсан) лийжэ. Адак вўлын тукум шотшат, ожо сэмынак раш палэ лийжэ.

Йандар тўлактырымаш мэтизацэ амал дэч пэш зркын ышталтэш гынат, урлыклымо пашаштэ сай да ўшанлэ резульататым пуа, вэрлан. климатлан да курго шотлан кэлшышэ, пэнгыдемшэ шочшым пуа. Тидым имньэ заво́т практик ончыктыш.

Турлö порот ожым да вўлым коштыктымашым мэтизацэ маныт, муслан вэрыссэ порот имньым

рысак урлык дэн коштыктэна гын, тидым мэти-
затсэ амал дэн тўлыктарымаш манылтэш.

Мэтизацэ амал дэн тўлактарымаш озанлыкклан
кўлшө имньым налмэ годымат илышыш пур-
талтэш.

Мэтизацын корныжо тэвэ тыганьэ: вэрыссэ порот
вўлым сайэмдымэ порот ожо дэн коштыктымэ
годым чоман пэл вўржө аважын, вэс пэлыжэ —
ачажын лийэш. Тыгай чомам пэл вўран маныт,
Умбакажым ты пэл вўран вўлым ту сай порот
ожо дэнак коштыктымэ годым $\frac{3}{4}$ вўран чомам
налына, ты $\frac{3}{4}$ вўран вўлым адак сай ожо дэнак
коштыктымэ годым $\frac{7}{8}$ вўран чомам налына,
тыгак умбакшак.

Палэмдыш: $\frac{7}{8}$ вўран чома манмым тыгэ умылы-
ман: ты чоман кандаш ужащ вўр гыч шым ужашыжэ
ожын вўржө лийэш. Моло ончыктымэ сипрвлакымат
тыгак умылыман (рэдакцын йэшарымаш).

Пөрвойсо кок-кум тукумышто (поколэнийыштэ)
шочшо чомам мэтис маныт, а варажым (4 — 5 ту-
кымым да монь) шуко вўран маныт.

Имньэ заво́т пашаштэ ыштымэ годым мэтизацэ
амал дэн тўлыктарымашым пэлвўраныш шумэш
вэлэ огыл, сайэмдымэ порот шынгарэн сэгымэш
намийман.

Имньэ ашнымаш озанлыкклан имньын пэнтгыды-
лыкшым, да поротын продуктивнышым аралаш
да кугытшым сайэмдаш кўлмө годым сайэмдышэ
(өрдыж) вўрым пэш кугын пуртымэ ок кўл.

Мэтизацэ амал дэн тўлыктарымэ годым имньэ-
влак шкэныштын иктаж могай сайлыкыштым йом-
дараш тўналыт гын, өрдыж вўрым шынгараш
кўлэш (тидым рушлажэ „прилитие крови“ маныт).

Имньэ-влакын коштыктымэ ийышт.

Тўлыктарымэ пашаштэ могай ийаш вўлө да
ожо коштыкталтым пэш чот эскэраш кўлэш.
Моланжэ палэ. Пэш рвэзэ вўлым да ожим кош-

тыктымаш нунын кушмыштым да пэнгьдэммыш-
тым шогалтэн кэртэш. Тидэ, утларакшым, вўлылан
энгэкым кондэн кэртэш: рвэзыньэк коштыктымо
вўлө шкалан кушкаш да пэнгьдэмаш кўлшө вий-
жым чома кушкаш колта. Адак пэш шонго ожо
да вўлө коштыкташ огыт йөрө. Пэш рвэзэ да
шонго вўлө да ожо дэч начар, кушкын шудымо
чома шочэш. Лач, ўмыржө мучко эрэак сайын он-
чымо да ашнымэ, урлыклымо пашаштэ шот дэн
кучылтымо имньэ-влак гына шонгэммонгыштат
сай шочшым пуэн кэртит.

Мут гыч, Хрэнов заводушто „Варвар“ лўман
ожо 26 ий мартэ сай, писэ имньым пуэн шогыш;
„Рисдик-Гамблэтоньон“ ожо 24 ийашыжэ мартэ
1930 вўлө дэн коштын, тувэчын 69% вўлө-влак
тўжангыныт. Ты ожо-влак чылт шонгэмэккышт
шэргэ акан шочшым пуэныт.

Тывэч палэ. Имньым шкэнжым тёрланэн (поло-
вая зрелость) шумонгыжө ижэ тудым коштыкташ
лийэш.

Ожын да вўлын порот да сорт вэлым ончэн
тэвэ тыгай ийашаным коштыкташ лийэш:

Писэ (талэ) шотан ожым	3-4 ийыштэ
" " " вўлым	4 ий дэч
	изым огыл
Эркын коштшо (нэлэшупшо) ожым	3 ийашым
" " " " вўлым	3 "

Вўлө-влакым иатыр гоным 18 ийаш лиймэшкыжэ
йужо кунам утларак ийаш мартэат коштыктат.

Ожо-влак шкэ вийыштым. коштын кэртшашы-
жым чылт шонгэммэшкышт аралат. Тэвэ тыгай
пашат лийын: йандар вўран скакун-влак 33 ийаш
мартэ илэныт, ты гонымат вўлым тўжандарэн кэр-
тыныт.

Эркын коштшо (нэлэшупшо) ожо-влак коштын
кэртмаш вийыштым 22 ий мартэн аралат, шукыж
гоным 18 ийаш дэч рвэзышт гонымат коштыкташ
йёрдымышыш лэктит.

Эркын коштшо порот ожо-влак өрдымышт дэнэ коштыкташ йөрдымашыш лэктыт.

Ожо ынжэ өрдө манын, нуйым куштылго да эркын пашаш, адак кудалышташ кучаш күлэш, кэнэжым $1\frac{1}{2}$ — 2 тылызылан күтыш колтыман.

Ожо-влакын күтымо жапыштлан кэнэж мучаш (пытартыш) альэ коштыктымо кампаньэ пытымаш чотлалтэш.

Коштыктымо амал.

Кид дэн коштыктымо тэхник да пробо ышты-маш. Вүлын коштмо шумо жапыштыжэ — йогымаш годым вэлэ тўжанмаш лийын кэртэш. Ты годым вүлын шочшо ыштымэ органыштыжэ муноклэткэ ойыралтыт, ты муно ожын ойырымо живчикшэ (спэрмыжэ) дэн ушнэн илыш тўнгалтышым (зародышым) пуат. Ты зародыш лиймаш — тўжанмаш.

Ожын спэрмыжэ ийдалук мучко лийын шога. Сандэнэ ожо вүлө дэн ваш лийаш, спэрмым ойыраш эрэ йамдэ.

Вүлын гын, коштмо шумашыжэ жапын-жапын вэлэ лийэш, тидат эрээк огыл, лач муно ойыралтмэ годым вэлэ лийэш.

Вүлын тэмперамэншылан (койыш - кумыл) көра коштмо шумашыжэ ик сэмын ок лий; йужо вүлын коштмо шумашыжэ пэш раш палэ, вэсыжын — изыш вэлэ палэ лийэш.

Коштмо шумашын үмбал признакшэ өрдыдымө да пакмадымэ имньын пэш палэ лийэш.

Вүлын коштмо шумажым сайын раш палышаш вэрч пробым (палымашым) ыштат. Тидлан вэрч кажнэ имньэ ашнымэ озанлыкыштэ пробылан лўмын ожым ашнат. Ты ожым пробник маныт. Пробник пробым ыштымэ дэч посна озанлык пашаштат кучаш йөра.

Коштыктышаш вүлө-влаклан вэлэ пробым ыштыман. Чомадыдымэ вүлылан шошым коштыктымо кампаньэ тўнгалмэ дэч ончыч, а чоман вүлылан,

чома ыштымыжэ¹⁵ дэч 6 кэчэ вара коштмо шумаш тўналмэшкыжэ кэчэ йэда пробым ыштыман.

Пробо, вўлын кашак (состав) шотшым ончэн тўрлө лийын кэртэш: кидэш, базовый, кўтэш, шкэтан, да тўшкан.

Имньэ-влак виташтэ ашналтмэ годым пробо кидэш ышталтэш. Адак кўтыштө ашнымэ годымат, кўтыштө улшо ўнгышө вўлө кўтысө ожо дэн огэш кошт гын, кидэш пробым ыштат.

Кашакын пробым ыштымашэш гына шогалман огыл. Кашак годым вўлө коштмо шумыжым ончыктымашым уэш, шкэтан пробэш сынаш кўлэш.

Вўлын коштмо шумыжым сайын налмаш да сай резульататым налмаш пробник ожым пэш онча. Сандэнэ пробникым сайым, кэлшышым ойырыман. Пробник тагандымэ лийжэ. Вийанлыкшэ ожо койшыжо кэлшышэ лийжэ. Пробо ыштымэ годым эрээк эскэраш кўлэш, тудлан вўлө дэн кошташ (лэвэдаш) пуман огыл, эрээк аптыраташ кўлэш.

Коштмо шушашан вўлым тунамак коштыкташ кўлэш. Коштыктымын визымышэ кэчыштыжэ вўлылан уэш пробым ышташ кўлэш. Ты годым вўлын коштмо шумашыжэ уло гын, тудо кэчыштак ожо дэн коштыктыман. Тылэч варажым, вўлө визымышэ кэчыштэ коштын гынат, укэ гынат, пөрвой коштмо шумаш гыч чотлэн 15-шо кэчыштэ пробым ыштыман. Ты годымат вўлө коштнэжэ гын, тудым ты кэчыштак коштыктат. Тылэч варажым, 15 кэчыштэ коштшо вўлылан пөрвойсо сэмынак пробым ышташ тўналыт, 15 кэчыштэ коштмо (чумышо) вўлылан ик кэчэ кодэн пробым ыштэн ончат.

Пытартыш коштыктымаш дэч вара 36 — 50 кэчэ мартэ вўлө шкэ коштмо шумыжым ок ончыкто гын, ожым лийышкыжэ ок намийэ гын, тыгай вўлым условно тўжылан чотлаш лийэш.

Нил кана коштыктымэ дэч вара вўлө ожым шкэдэкшэ намийа гын, тыгай вўлын тазалыкшым

палэн налаш кўлэш да умбакыжым вэтврач кўш-
тымө сэмын вэлэ ыштэн шогыман.

Вэрыссэ да климат шотым ончэн да чома-влак
шошым анга кампаньэ тўнгалмэш пэнггыдэм шуша-
шым ончэн вўлым коштыкташ тўнгалман.

Коштыктымо кампаньым пөрвой тўнгалтыш ты-
лызысэ йўштө годым вўлым коштыктымаш сайын
пэтырымэ да авырымэ кудовэчэш лийман. Сай,
шокшо ийгэчэ годым коштыктымашым кэчым
авырдымэ кудовэчыштэ эртарыман. коштыктышаш
вэр төр, лавырадымэ, тэрыс, шанча да йанда эрык-
тыман да монь лийжэ.

Вўлымат, турак ожымат чылт тазам гына кош-
тыкташ лийэш. Паша почэш пэш нойшо вўлым
коштышташ ок лий.

Кажнэ коштыктымаш дэч ончыч вўлө дэн ожым
вэтврачлан альэ фэльдшэрлан ончыктыман, вэтврач
альэ фэльдшэр нигузэат ончаш огыт шу гын, кош-
тмо вэр вуйлатышылан да ожым ончышо коньух-
лан ончыктыман. Коштыктымо годым вўлым кэп-
шылташ (товангдаш) ок кўл, лач йужо кунам гына
вўлылан шлэйкым чиктат. Ожо вўлын поч шарэ-
шыжэ шкэ арвэржым ынжэ сусырто манын вўлын
поч тўнжым ош шовыч дэн пўтыраш (пидаш)
кўлэш.

Вўлө дэн ожо ик төр кўкшытан лийшаш вэрч, изэ
вўлылан чонгам, куго вўлылан лакым (виньэмым)
ыштат.

Ожын живчикшылан (спэрмыжлан) сай илашыжэ
йөн лийжэ манын, коштыктымо дэч пэл шагат
ончыч вўлын шочшо ыштымэ арвэжын ночко вэр-
жым (влагалишчым) 2 процэнтан содо вўд дэн
мушкын ночко вэрыштэ шовышо реакциым пыта-
раш (пушкыдэмдаш) кўлэш.

Ожым вўлө кутан дэн вигак намийыман огыл.
Ончыч ожым вўлын вуйжо дэкэ намийэн ўпшын-
чыкташ кўлэш, вара эркын өрдыж дэк, кыдал дэк,
пытартышэш кутан дэн намийыман. Ожым вўлө
ўмбак кэнэта колташ ок кўл, өрдыж гычат вўлө

Ўмбак кўзыктыман огыл. Ожын арвэржэ пэнгьдэм-мөнгө гына вүлө ўмбак колташ эрыкым пуман, ожо арвэрым коньух виктарэн шогыжо. Вүлө валнэ ожым арвэржэ чылт пушкыдэммэшкэ альэ вэс сэмын — чыла нөшмө йогэн пытымэшкэ кодыман. Тидым тэвэ тыжэч палаш лийэш: ты годым ожо кутанжым чытыракта да почшым кўжыч ўлыкыла тарвата. Вүлө ўмбач волмөнгө ожын арвэржым лэвырак, йандар вүд дэнэ шўйалтат. Коштмо дэч вара 15 — 20 минут жап вүдэн кондыштмөнгө ожым вэрышкыжэ шогалтат.

Вулым коштыктымашым эр дэнэ, альэ кастэнэ чылт тымык да уто йэнг укэ годым ыштыман. Урлыклымо пашам колтымо годым ожын спэрмыжым (игылыкшым) коштыктымо кампаньэ тўнгалмэ дэч ончыч да пытартышэш сыйэн ончат, кампаньэ эртарымэ годым 2 тылызылан шагал гын, ик кана лончылыман.

Тўжанмашын процэнжэ 75 — 80 дэч шагал лийман огыл.

Коштыктымо пашаштэ прамай (моштэн) кучымо годым кушкын шушо ожылан 50 — 60 вүлым пуаш альэ коштыктымо жаплан 150 кана вүлө дэк колташ лийэш. Тыгай нормо ожын тазалыкшым ок пужо. Йөршэш таза ожым кэчэш 2 кана вүлө дэк колташ лийэш. Колтымаш коклаштэ жапшэ 8 шагат дэч шагал лийман огыл. Кажнэ 1½ декадыштэ (лукэчыштэ) ожылан кок кэчым кандараш пуман, ты годым тудым вүлө дэн колтыман огыл.

Чыла ожо-влак вүлө-влак дэн ик төр коштын огыт кэрт. Сандэнэ могай ожылан монар вүлым пумашым посна комисэ, вэтврач да зотэхник дэнэ пырля ончат.

Косьачнэ альэ пэлэ йараштэ коштыкымаш.

Пэлэ йараштэ коштыктымаш стэпан районышто илышыш пурталтэш. Тыштэ имнэе влак кўтыштө ашналтыт. Ты амал дэн вүлө коштмашым тыгэ

умылыман: вүлө-влак коштмаш вэрыш ожым пуртат. Ик вэрэ 20-25 вүлө улэш, тидым косьяк маньт. Ты 20-25 вүлылан ик ожо гына пуалтэш. Тыштэ ожо шкэ вольажэ дэнэ, йэнг полыш дэч посна вүлө-влак дэнэ коштэш. Коштыктымо кампаньэ пытымэш косьяк гыч ожым налман огыл, лач йужо кунам гына (чэр да монь) налаш лийэш. У вүлө-влакымат косьякыш йэшарыман огыл, пэш күлэш годым, нигузэат йэшардэ ок лий гын, йэшарымэ годым ожым косьяк дэч йүдлан ойырыман, ты годым вүлым пуртэн колтыман. Моланжэ палэ. Ожо шкэ ончылныжо вүлым косьякыш ок пурто.

Косьякыш ожым пуртымашым түрлын ыштат. Тылэч ончыч косьякыштэ коштшо ожылан вүло-влакым ойырэн лүмын вэрыш колтат. 15-20 минут гыч, вүлө-влак лыпланымөнгө, вүлө-влак дэн пырля ожым күтышкө колтат. Тылэч ончыч косьякыштэ коштыдымо да кид гыч коштшо ожым вэс сэмын косьякыш пуртат. Ты ожылан ойырымо вүлө-влакым лүмын вэрыш (базышт) пуртэн, тушкак шөрмыч дэнэ ожым колтат. Вүлө кашак гыч, пэш коштшо шушан вүлым кэпшылтэн ожылан ту вүлө дэн ик кана кошташ йөннм ыштат, тыдэ ожым ты вүлө дэнак кок кана коштыктат. Ты сэмынракак нигунам вүлө дэн коштыдымо ожимат косьякыш пуртат. Тыштэ тэвэ тидэ гына ойыртэмжэ: косьякыштэ пөрвой кана вүлө дэн коштмашым кид, гыч ыштат.

Тылэч вара, вүлө-влакын лыпланымөнгышт да ожын кок кана вүлө дэн коштмөнгыжө да косьяк дэн тунэм шумөнгыжө ожын шөрмычшым кудашын күтыш колтат. Умбакыжым күтычө нуным ончаш тўналэш.

Коштыктымо жапыштэ ожылан йэшарэн пукшаш күлэш гын, тудым косьяк гыч налдэ, вүд йүктымө годым пукшыман. Нигунамат косьяк гыч виташ нынгайымэ ок күл, ты годым ожо йөслана, кочмымат чарнэн кэртэш.

Варковый альэ лұмын ыштымэ вэрэш коштыктымаш. Барковый коштыктымаш стэпан да имным кұтыштө ашнышэ районышто илышыш пурталтэш.

Варковый амал дэн коштыктымаш годым касьачнэ амал сэмынак пробо ок ышталт. Тыгэ коштыктымаш годым коштыктышаш вүлө-влакым эрдэнэ лұмын ыштымэ вэрыш (варкыш) поктэн пуртат, тушкак ойырымо ожым колтат. Ожо коштшаш вұлым шкэ ойыра, тыгэ шкэ вольажэ дэнэ вүлө-влак дэнэ коштэш.

Ты годым, кэчэш ик ожо дэнэ ик авам коккана альэ кок авам ик-кана гыч коштыкташ лийэш.

Тачэ коштшо вүлө эрлашыжымат ожо дэн коштэш гын, тыгай вұлым 1 — 3 кэчэ жаплан варкыш кондыман огыл.

Варковый коштыктымаш годым ожо дэн коштын, тугэ гынат коштмо шумыжым пытардымэ вүлө-влакым посна шогыктыман.

Вұлым искусствэнэ тұжангарымаш.

Эн ончычак, искусствэннэ тұжангарымэ нэргэн умландарэна. Ожо дэч посна вұлым тұжангарымашым кнага йылмэ дэн искусствэнэ тұжангарымаш“ маныт.

Искусствэннэ тұжангарымашым тэхникшэ кұчык каласыманштэ тыгайрак: сай урлыкаш ожым ик вүлө дэн коштыктэн, ожын спэрмыжым (игылыкшым) погат. Тидым погышаш вэрч вұлын шочшо ыштымэ арвэрышкыжэ лұмын мамыкым (губкым) пыштат. Ожо дэн коштмо дэч вара ты мамыкым луктын йандар атэш, йандар кид дэнэ пунчалыт. Тылэч посна вэс амал дэнат спэрмым погат: 1) лұмын ыштымэ прибор дэн, 2) вұлын ночко вэрышкыжэ (влагалишчэ) резинкэ мэша-кым чиктэн.

Ты погымэ спэрмым лұмым прибор-влак дэнэ

коштыкышаш вүлө-влакын шочшо ыштымэ вэ-рышкыжэ колтат.

Искусствэнэ тўжандарымаш амал ожын урлыклымаш паша ыштымашыжым пэш шуко кана нөлталэш. Тыгылай коштыктымо годым ийдалук мучко ик ожо 50 вүлө дэн коштэш гын, искусствэнэ тўжандарымаш годым ты ожак 250 вўлым пэш сай тўжандарэн кэртэш.

Тыгэ, искусствэнэ тўжандарымашым ылышыш пуртэн, ты улшо шэргэ акан да поротан ожо-влак дэнак кучык жапыштэ поротым сайэмдэн кэртына.

Тылэч посна, искусствэнэ тужандарымаш годым спэрмэ авагуд көргышкак колтымылан көра вүлө-влак исырэш кодын огыт кэрт. Тыгэ искусствэннэ урлыклымаы исыранмаш дэн кучэдалмаштэ ик йөн лийэш. Искусствэнэ урлыклымаш годым шочшын сайлыкшэ тыгылай коштыктымо дэн шочшын сайлыкшэ дэч начар ок лия.

Тыгылай коштыктымо годым вүлө-влакым ожо дэк шуко кондымо дэн чэрэт лийэш, тыгэ жап арам йомэш. Искусствэннэ тўжандарымаш тыгай чэрэтым пытара. Моланжэ палэ. Ожым ик кана вүлө дэн колтымаш гыч погымо спэрмэ йатыр вўлылан сита.

Тўжө вўлым ончымаш.

Кыдал шот дэн вўлын тўжылыкшө II тылызэ да ик монарэ кэчэ мартэ лийэш. Йатыр годым 11 тылызэ жап дэч 8-14 кэчэ ончыч чомам ышта.

Тўжылыкын палышт-влак (признакышт) тэвэ тыганьэ: коштмо шумашыжэ альэ йогымашыжэ пыта; коштыктымо дэч вара вич тылызэ гыч мўшкыржө йатырак кугэмэш; 9-10 тылызэ гыч водаржэ овара; шочшо пёрдалмаш, путыракшым тидэ вўд йўктымө годым пэш палэ.

Коштыктымо жапым возэн вўлын чома ышты-ваш жапшым примэрнэ палаш лийэш, тыгак чома

ыштымаш калэндарым ыштэн, коштмо жапым шинчэн, кунам, могай кэчыштэ чомалымашым палаш куштылгын лийэш.

Чоман ава мұшкырыштыжө улмыж годым тудын пап (мышц) кушкашыжэ бэлок да лу пэнгидэмашыжэ звэска кұлыт, сандэнэ ты кочыш наста-влак вұлылан пукшымо кургышто ситышын лийман.

Кургышто кочыш наста ситымэ годым чома кушкын шудымо лийэш, чомалымашат кучалт кэртэш.

Тұж вұлылан пукшаш эн сай кургылан шүлө дэн пырчан шудо чотлалтыт. Тұжанмашын пыртартыш тылызыштэ вұлылаң кэчэш ик килограмм ош шыдан ложаш шоктышым пумаш пэш сайэш улэш, тидэ — вұлым куштылэмда да пэш пайдальэ. Клэвыр шудо пэш сай кочышан гынат, вұло мұшкырым кұпныктара (оварта), сандэнэ тудым пэш эскэрэнда изын вэлэ пукшаш лийэш.

Пэш вийан (койа) ава, канга ава сэмынак, начар чомам ышта. Сандэнэ тұж вұлө пэш вийанат, пэш кангат ыныж лий манын кургым ик сэмын пуэн шогыман.

Йүктышаш вұд йандар да 8 — 100 шокшылыкан лийман. Тылэч йүштө вұд тұж имнылан энгэ-кым конда.

Тұжө вұлым пэш сай ончыман. Тұжө вұлө түкналтмэ дэн, пурэн каймэ дэн, да кэнэта савырымэ дэн чомам кудалтэн кэртэш сандэнэ тыгай энгэк-влак дэч тұж вұлым аралэн шогыман. Йоңылыш чомалымаш йатыр годым, чомам вэлэ огыл аважымат локтыл кэртэш, тыгэ озанлыклан куго энгэк лийэш. Тидым нигунамат мондыман огыл. Тұжө авам шыжым кылмэ шудыш луктын колташ ок йөрө. Кылмэ шудо дэн колъя чэр пижын кэртэш да чома кудалтымашат лийэш. Күтө тұж вұлылан пэш кұлэшлан чотлалтэш, тудо тусто чыла кұлэш кургым шкаланжэ муэш.

Тұжанмашым пөрвой жапыштыжэ тұж вұлө

дэн тўжандымэ вўлө сэмынак пашам ыштыман, тугэ гынат, кэнэта савыркалымэ дэч эскэраш кўлэш. Тўжанмаш дэч 8-10 тылызэ гыч вўлылан пашам куштылгым гына ыштыктыман. Кэчэ йэда 4-5 шагат утла ышгыктыман огыл, 10 тылызэ дэч вара йөршэшат вўлылан пашам ыштыктымэ ок кўл. Ты годымак тудым посна вита шогылтыман. Йандар йужым налшашлан вўлым кэчэ йэда 3-4 шагат жаплан вита воктэнсжэ лўмын пэчэ коклаш лукман.

Тўж вўлылан ойырымэ лўмын вита волгыдо, йонгыдо, йандар (эрэ) пырдыжшэ ошэмдымэ да кўваржэ звэска шўрымө лийжэ.

Чома ыштышаш дэч ик монар кэчэ ончыч вўлын водаржэ пэшкыдэмэш (кўнгэш), чизыжэ гыч шуйнышо вишкидэ (киш шөр) ойыралтэш, мўшкыржо чот кэржалтэш, өрдыжшө пуча, кыдалжат волмо ганьэ койэш.

Вўлө-влак йатыржэ йўдым чомам ыштаг, шочмаш сай эрта гын, полшаш пижмэ ок кўл. Ончыч палаш кўлэш чомалымаш годым полшашлан вашкымэ ок кўл; полшыш кўлэш гын, тунамак писын вэтврач альэ вэтфэльдшэр дэк мийыман. Чомалымаш тэвэ тыжэч тўнгалэш: вўлө каньысырлаш (йөсланаш) тўнгалэш (кыньэлэш, возэш да монь). тўчкыдын шалэш да шорэш, ик вэрыштэ тавэн шогыштэш. Вара возэш, чот пэнгыжмыж годым игэ воктэнсэ вўд тэмшан шўвырон лэктэш, шўвыронг шўтлымөнгө чома лэктэш. Чома вуй дэнат шэнгэл дэнат лэктын кэртэш. Сайын шочмо годым ончыч чоман вуйжо ончыл йол ўмба-лнэ кийэн лэктэш, шэнгэл дэн лэкмэ годым шэнгэл йолышт лэктэш.

Чомалымөнгө 10 — 30 минут гыч чоман кодшыжо (сўвыжө) лэктэш, тидын дэнэ вўлын чома ыштымашыжэ пыта. Сўвым тунамак погэн, мландыш урыман (пэтырыман). Сўвө вашкэ ок лэк гын, вашкэ лукшаш вэрч вэтврачымы альэ фэльдшэрым ўжман.

Вулö чомам ыштэн пытарымбөнгö да чома тёрланэн шумбөнгö, тудлан ава чизыжын муаш полшыман. Пёрвой киш шөр чомалан пэш күләш тудо чоман көргыжым сайэмда да шолым шочмо шур дэч эрыкта. Сандэнэ кэч кунамт пёрвой шочшо чомалан кишшөрым пукшыман. Пёрвой кана чомам ыштышэ да чыгылталтшэ могыран гын, чомажын чизэ кочмыж годым, аважын тунэм шумэшкэ туштак эскэрэн шогыман.

Чоман вүлө шогымаш вита йандар, волгыдо, да сай йужан лийман. Ты годым чома дэн аважэ ынышт кылмэ манын вита гыч мардэж эртымашым пытараш күләш. Курго йандар сай, пужлыдымо лийжэ. Сай кургылан тэвэ тыгай курго — шудо, шүлө, ошшыдан шоктыш да кэшыр — чотлалтыт.

Чомалымэ дэч 7—8 кэчэ вара ийгэчэ сай да шокшо лиймэ годым чома дэн аважым кудовэчыш кондышташ лукман. Чоман вүлым пашашкэ 10 кэчэ дэч вара гына, пёрвой куштылго пашаш кичкаш, вара эркин нэлырак пашам пуаш тўнгалман.

Чоман вүлым шурно погымо да шиймэ (кырымэ) машинаш кичкаш ок күл, укэ гын, машина вэлэн чома сусыргэн кэртэш.

Чоман кок тылызаш лиймэш, чоман вүлым торааш кайаш кичкаш ок күл, тыгэ чома да аважат индыралтыт. Чоман вүлө дэн пашам ыштымэ годым чомалан чизым кочкашыжэ йонэштарыман. Кэчэш, шагай гын, чома нил кана аважым шупшо.

Рвэзэ имньым ончымаш.

Чомам күләш сэмын ончымаш, ситышын пукшыман да прамай ашнымаш ок лий гын, кэч могай сай ача-ава дэч шочшо чомат сай имньэ лийым ок кэрт.

Чомам сайын, шекланэн ончымо годым гына йал озналыклан, промыслэныслан, транспортлан

да эл аралаш сай, пашам ыштэн кэртнэ да пэн-гыдэ имньым налын кэртына.

Чоман пөрвой кэчылаштыжэ шөр тун кургылан шотлалтэш. Ты кургым нимогай курго дэнат вашталташ ок лий. Кокымышо тылызыштэ чома шудым да шүлым кочкаш тунгалэш. Ты жап гыч чомалан изын шүмлымө (кожыктымо утларак сай) шүлым пуман Кумышо тылызыштэ чоман пуйжо, шылжэ да кочмо арвэр — шолыжо йатыр пэнгыдэмэш, сандэнэ ты жапыштэ тичмаш шүлым йэшарэн пуман. Шүлө пумашым 0,2 килограм гыч тунгалын эркин йэшарэн шогыман, тыгэ күгө пытышаш мучаш мартэ кэчэш 1,5 килограмым пумаш шуктыман.

Йандар йуж, кэчэволгыдо, кудалыштмаш чоман лулэгыжым, шодыжым, шылжым, шөнжым пэнгыдэмда, вур коштмашым кочыш шулыктарымым сайэмда. Сандэнэ чомам шукыж годым йандар йужышто коштыкташ күлэш.

Чомам аваж дэч эркин огыл кэнэта ойыраш күлэш. Нэлэшупшо имньэ-влакан чомаштым 4 тылызэ дэч, куштылго имньэ-влакын 5 тылызэ дэч ончыч чомам аваж дэч ойырыман огыл. Ойырымо годым тэвэ тидым шинчыман: ава дэч ойырымо чома йүштө ийгэчэ тунгалмэш курго кочкаш сай тунэм шужо.

Чомам аважэ дач ойырымо годым, шөрым могай курго дэн вашталташ лийымат пэш сай шинчэн шогыман.

Чомам кашак дэн ойыраш гын, утларак сай. Ойырымо чома-влакым йандар, волгыдо. йонгыдо, сай ыштымэ посна виташкэ шогалтыман, Ты вита вүлын шогымо вита дэч пэлнэ, вүлын шинчалмэ йүкым колдымаштэ лийжэ.

Шүлө пумашым эркин кугэмдыман. Тыгэ ий мучашэш кэчэш 4 килограмыш шукташ, шудым кочкын кэртмыж сэмын пуман. Ты годымак шудын ужашыжым клэвэр шудо дэн вашталташ лийэш. Адак шүлымат ужашыжым шоктыш дэн

Вулӧ чомам ыштэн пытарымӧнгӧ да чома тӧрланэн шумӧнгӧ, тудлан ава чизыжын муаш полшыман. Пӧрвой киш шӧр чомалан пэш кӱлэш тудо чоман кӧргыжым сайэмда да шолым шочмо шур дэч эрыкта. Сандэнэ кэч кунамт пӧрвой шочшо чомалан кишшӧрым пукшыман. Пӧрвой кана чомам ыштышэ да чыгылталтшэ могыран гын, чомажын чизэ кочмыж годым, аважын тунэм шумэшкэ туштак эскэрэн шогыман.

Чоман вӱлӧ шогымаш вита йандар, волгыдо, да сай йужан лийман. Ты годым чома дэн аважэ ынышт кылмэ манын вита гыч мардэж эртымашым пытараш кӱлэш. Курго йандар сай, пужлыдымо лийжэ. Сай кургылан тэвэ тыгай курго — шудо, шӱлӧ, ошшыдан шоктыш да кэшыр — чотлатыт.

Чомалымэ дэч 7 — 8 кэчэ вара ийгэчэ сай да шокшо лиймэ годым чома дэн аважым кудовэчыш кондышташ лукман. Чоман вӱлым пашашкэ 10 кэчэ дэч вара гына, пӧрвой куштылго пашаш кичкаш, вара эркын нэлырак пашам пуаш тӱнгалман.

Чоман вӱлым шурно погымо да шиймэ (кырымэ) машинаш кичкаш ок кӱл, укэ гын, машина вэлэн чома сусыргэн кэртэш.

Чоман кок тылызаш лиймэш, чоман вӱлым торащ кайаш кичкаш ок кӱл, тыгэ чома да аважат индыралтыт. Чоман вӱлӧ дэн пашам ыштымэ годым чомалан чизым кочкашыжэ йонэштарыман. Кэчэш, шагал гын, чома нил кана аважым шупшо.

Рвэзэ имньым ончымаш.

Чомам кӱлэш сэмын ончымаш, ситышын пукшымаш да прамай ашнымаш ок лий гын, кэч могай сай ача-ава дэч шочшо чомат сай имньэ лийым ок кэрт.

Чомам сайын, шекланэн ончымо годым гына йал озналыклан, промыслэныслан, транспортлан

да эл аралаш сай, пашам ыштэн кэртнэ да пэн-гыдэ имньым налын кэртина.

Чоман пөрвой кэчылаштыжэ шөр тўн кургылан шотлалтэш. Ты кургым нимогай курго денат вашталташ ок лий. Кокымышо тылызыштэ чома шудым да шўлым кочкаш тўналэш. Ты жап гыч чомалан изың шўмлымө (кожыктымо утларак сай) шўлым пуман Кумышо тылызыштэ чоман пўйжо, шылжэ да кочмо арвэр — шолыжо йатыр пэнгыдэмэш, сандэнэ ты жапыштэ тичмаш шўлым йэшарэн пуман. Шўлө пумашым 0,2 килограм гыч тўналын эркин йэшарэн шогыман, тыгэ кўгө пытышаш мучаш мартэ кэчэш 1,5 килограмым пумаш шуктыман.

Йандар йуж, кэчэволгыдо, кудалыштмаш чоман лулэгыжым, шодыжым, шылжым, шөйжым пэнгыдэмда, вўр коштмашым кочыш шулыктарымышым сайэмда. Сандэнэ чомам шукыж годым йандар йужышто коштыкташ кўлэш.

Чомам аважа дэч эркин огыл кэнэта ойыраш кўлэш. Нэлэшупшо имньэ-влакан чомаштым 4 тылызэ дэч, куштылго имньэ-влакын 5 тылызэ дэч ончыч чомам аважа дэч ойырыман огыл. Ойырымо годым тэвэ тидым шинчыман: ава дэч ойырымо чома йўштө ийгэчэ тўналмэш курго кочкаш сай тунэм шужо.

Чомам аважэ дач ойырымо годым, шөрым могай курго дэн вашталташ лийымат пэш сай шинчэн шогыман.

Чомам кашак дэн ойыраш гын, утларак сай. Ойырымо чома-влакым йандар, волгыдо. йонгыдо, сай ыштымэ посна виташкэ шогалтыман, Ты вита вўлын шогымо вита дэч пэлнэ, вўлын шинчалмэ йўкым колдымаштэ лийжэ.

Шўлө пумашым эркин кугэмдыман. Тыгэ ий мучашэш кэчэш 4 килограмыш шукташ, шудым кочкин кэртмыж сэмын пуман. Ты годымак шудын ужашыжым клэвэр шудо дэн вашталташ лийэш. Адак шўлымат ужашыжым шоктыш дэн

вашталташ лийэш, тыгэ шүлө пумашым 1 — 1,5 килограм йоткэ изэмдаш лийэш. Чоман кочмыжым да кургым шулыктарэн кэртмыжым пэш чот эскэрэш күлэш. Пумо шүлым чома пытарэн ок коч гын, шүлө пумашым изэмдаш күлэш. Чыла шүлым пытарэн кочмыж годин шурыштыжо тичмаш шүлө лэкмаш укэ годин чома кангэшташ (йавыгаш) тунгалэш гын, чомалан шүлө пумашым йэшарыман. Чоман пукшымашыш (рационыш) шүлө, шудо да шоктыш дэн пырлыа кэшырым пурташ күлэш.

Шудым солэн альэ шүлым погэн вигак (ильэнэ-как) пукшымо годин чома мўшкыржө пужлэн кэртэш. Сандэнэ тудым погымо дэч кок тылызэ вара гына пукшыман,

Пөрвой кэнэжым чомам монар сай пукшалтэш, тунар куштылгын тэлым илэн лэктэш, шора чэр дэн чэрланымашымат куштылгын эртара.

Куд арньаш чомам шөрмыч чикташ туныкташ тунгалман, Аважэ дэч ойырмөнгө, шөрмыч дэн кошташ тунэм шумөнгө да шкэ йырысэ түрлө шотым палымөнгыжө тудым ончыч вүдэн коштман, варажым лўмын ыштымэ вэрыштэ поктыман. 10—15 минут нарэ кандра (вўран) дэн йыр кудалыкташ сайрак. Ты годин сай кандра дэн чомам шогалташ да савырнылаш туныктыман.

Чома шуко жапым йаңдар (эрэ) йужышто коштшашлан вита воктэн пэчэн лўмын вэрым ыштэн, тушко чомам тўшкан луктын колтыман.

Йанварь тылызыштэ вўлаш чомам ожаш дэч ойырыман.

Чомам нигунамат кырыман огыл, вурсымаш, шўрдылмаш, оккўлын кычкырымаш лнйман огыл. Чомам эрэк ласка мут дэн сайын ончыман. Тудым кидыш толаш да йолжым нөлтышташ туныкташ күлэш.

Чомым эрыктымаш пашашкэ пэш чот ончалман. Чомам кажнэ кэчын эрыкташ күлэш; эрдэнэ пэш сай эрыктыман, кастэнат ўмбач эрыктыман.

Чомалан йандар волгыдо вита лийман. Тылэч посна вита тэрыс эрыктыман да сай йужан лийман.

Чоман кучшым, шагал гын, тылызылан ик кана куч пучкэдымэ дэн сайын пучкэдэн моштышо йэнлан эрыктыктыман.

Талукаш чома влакым, шошым шумөнгө кугыш колтат. Ожаш чома-влакым вүлө да вүлаш чома-влак дэч посна колтат. Ты годым нуно вүлө да вүлаш чома кашакыш логалдымашлан нунын кошташ кутышт тора (пэлнэ) лийман.

Чома-влаклан коштшаш күтө вэр төр, укшэрдымэ, кукшо, пэшкыдэ пургыжан да сай шудылыкан лийман. Пэшкыдэ пургыж чоман кучшылан пэнгыдын кушкаш полша. Укшэрлан кучтымө вэрыштэ чома-влак куштылгын сусыргэн кэртийт, ты годым путыракшым чоман йол пундашыжэ сусырга, тыгэ йатыр годым озанлыклан энгэк паша лийэш.

Кутымө вэр вита дэч тораштэ ыштымэ гын, тушагын лэвашым ыштыман.

Кутымө вэрыштэ йогэн кайышэ йандар вүд лийман. Кутымө вэрыштэ тыгай йогэн кайшэ вүд (корэм) укэ годым, колодичым кунчэн, кужо вол дэн вүдым кучыман. Тыштэ йандарлыкым (эрэлыкым) пэш чот эскэрыман.

Йүштө вүд дэнэ ырышэ чома-влак кылмэн пужлыдымашын вүд йүктымаш вэрыш чома-влакым эркын поктэн намийыман.

Кутыштө коштмо годым, кутымө вэрын шудын сайлыкшылан көра чома-влаклан кажныжлан кэчэш 1,5 килограмм гыч шүлым йэшарэн пукшыман.

Тэлэ шумөнгө чома-влак виташтэ посна кыдэжлашкэ шогалталтыт. Ты жап гыч эркын пашалан туныкташ тунгалыт. Тыгэ нэлэшупшо $2\frac{1}{2}$ — 3 ийаш талгудо (рвэзэ имньэ) шошым пасусо куштылго пашаш (тырмалаш) йөршө да куштылго имньэ-влак (рысак да монь) ипподрамышто (лумын вэр) кудалышташ йөршө лийышт.

Кокымышо тэлым чома-влакым куго имньэ сэмынак шкэт посна ончыман.

Чома-влакын чэрышт.

Рвэээ чома-влак пэш куштылгын түрлө чэр дэн чэрланат. Путыракшым, шочмо годсо шур лэкдымаш, пушкэдыш, окшаклымаш, кылымдэ грыжэ да глисты шукш дэн чэрланымаш лийэдат.

Шочмо годсо шур шукыж годым чомалымаш почэшак лэктэш. Йужо кунам, утларакшым уда чоман шочмо годсо шур шкэ сэмынжэ ок лэк. Ты годым чоман кольа чэр палышт-влак: пэнгыжмаш, туп кадыртылмаш, чизэ шупшдымаш, эрэак кийымаш да монь лийыт.

Шочмо годсо шур лэкдымым палымөнгө чома-лан полишым пуман. Күчым эрыктыман йандар мушман да вазелиным шұрыман парньа дэн кутан көргым сусыртыдэ шурым удырэн лукман, варажым шовын да ұй дэн ыштымэ клистырым кутанышкыжэ шындыман.

Пушкэдыш чэр дэн, утларакшым, 2—3 арньаш чома-влак чэрланат. Йужо годым тылэч рвэээ чома-влакат чэрланат. Шуко да утыж дэн койа шөр пукшымо дэн, вұлылан йөрдымө кургым пукшымо дэн, ик кургым вэс курго дэн кэнэта вашталтымэ дэн да чомам кылмыктымэ дэн чома пушкэдыш лийыя кэртэш.

Кугырак ййашан чома-влакын пушкэдышыжэ тудлан йөрдымө кургым пукшымо дэн лийэш.

Пушкэдышым палымөнгө вигак чомам эмлаш пижаш күлэш. Укэ гын, пушкэдыш чэр—шоло арвэр коштымаш чомалан кольа чэр йатыр годым пижэш да колымашат шукэмэш.

Чоман изын тына пушкэдмыж годым, тудлан пушкыдэмдымэ эмым—кок-кум кочмо совла (паньэ) кастор ұйым йуктыман. Кутаныш клистыр колтымашат сайэш чотлалтэш, шоло арвэр коштымым чарышаш вэрч 10 тұчалтыш опий настам йукташ лийэш.

Чоман вүлө-влаклан, чомаштын пушкэдыш тў-галмөнгө, вийан курго-влак (шўлым, шоктышым да монь) пумашым изэмдыман. Тылэч посна пумо курго (вийан да коштыра кургат) сай, пужлыдымо лиймым чот эскэрыман.

Чоман йыжын тодыштмаш альэ оқшаклымаш — пижшэ чэр шотэш чоғлалтэш. Йужо кунам ты чэр дэн пэш шуко — 73% мартэ чома-влак колат. Чэрын пижшыжэ (инфэксийжэ) кылымдэ коч логалэш. Сандэнак чоман шочмөнгыжат вигок кылымдыжын сусыргымашыжым йод дэн шўрэн дэзинфэксылымэ порсын ташма дэн сайын кылтыман, порсын ташма укэ годым тыгылай ургым шўртөдэнат (дэзинфэксий ыштымөнгө) кылташ

Кылымдэ грыжэ дэн чэрланымаш пэш шуэн лийэш, чоман пөрвой жапыштыжэ мучкат огыл. Грыжэ чэр дэн чэрланышэ чома-влак кокла гыч шукужо төрланат. Грыжэ чэр кылымдым кўчык пўчмө дэн лийэш. Сандэнак чоман шочмыж годым кылымдым кўчык пўчмө ок кўл, мўшкыр дэч ик копа (кид) лопкычым кодыман (тылэч кўчык ынжэ лий). Грыжэ годым шолын ужашыжэ кылымдэ пўчмө рож дэн мўшкыр шыл коклаш пура. Грыжым эмлымашын сай амалжэ — вэтврачын альэ вэтфэльдшырын полшымыжо.

Глисты шукуш лавыргышэ курго пукшымаш гыч лийэш. Ты годым чома сай пукшымо жапыштат йавыга, мўшкыржо кумданэш. Кузэ эмлышашым вэтврач альэ вэтфэльдшыр дэч йодман.

8. ВЭТЭРИНАРНЬЭ - САНИТАРНЬЭ ДА АРАЛЫМЭ (ПРОФИЛАКТИК) ЙӨН-ВЛАК.

Ты кнаган ончыл ужаштыжэ зотэхник порьадкэ йөн — вольыкым тўлыктарымэ да имным ашнымэ — нэргэн ончыкталтэ. Ты йөн-влак тунам вэлэ сайын илышыш пурэн, пашам сайэмдэн кэртит,

кунам мэ тидын дэн пырля колхозлаштэ, имнэ фэрмылаштэ да шкэт посна озанлыкыштэ вэт-сан да аралымэ йөн-влак кўштымым шуктэн, тушто пижшэ чэр-влакым пытарэн, адак вольык ашны-машым зогигийэн да профилактик йодмылан кэ-лыштарэн кэртина.

Чэр пижмэ дэч аралымаш, эмлымаш дэч куш-тылгылан чотлалтэш. Сандэнэ профилактик (аралымэ) йөн-влак имнэ ончышын да тудын дэнэ паша ыштышэ йэнгын пашаштыжэ нэгыз лийман.

Пукшымо да йўктымө годым шуктышаш профилактик йөн-влак.

Кургым прамай дэн жапыштыжэ пукшымаш да вўд йўктымышын йандарлыкшэ имнын тазалык аралымаштэ куго вэрым налыт.

Вўташтэ имным ашнымэ годым профилактик-йөн-влак тэвэ тыганэ лийыт: кажнэ имнылан курго жапыштыжэ да сай качэстван пуалтшэ; пукшымо атэ — вол да монь йандар лийжэ.

Кўтыштө имным кучымо годым кўтымовэр вэтэринар — санитар шотышто сай лийман. Сандэнэ кўтымө вэр гыч колышо вольык вильам, луым да монь жапыштыжэ погэн вольык шўгарыш кышкыман.

Кўтымө вэр вольык шўгар, куго корно да шўк кышкымэ вэр лышнэ лийман огыл.

Вўд йўктымаш коч йатыр пижшэ чэр (сап, сибирь йазвэ да монь) шарлэн кэртит. Тыгэ чэр шарлымашым пытарымаштэ колхоз-влакын да имнэ фэрмэ-влакын тавыштым (колөдичым) эрэак йандарын кучымаш эн сай да кўлшө профилактик йөн лийэш.

Сандэнак, колхоз-влакын да имнэ фэрмын тавышт, тугак пўйашт дэн йэрыштат ўмбач йогэн волшо лавыран вўд да шўк дэч аралымэ лийышт.

Вўташтэ ашнымэ годым кажнэ урлыкаш имнылан да кажнэ пашачэ имнылан посна йўктымө вэдра лийман.

Чэр укэ годым да ашнымэ альэ паша шот дэнэ шуко имньым ик волгыч йукташ кўлмө годым пэш шуко имньым пырля йўктыман огыл. Кыдалаш чот дэнэ 20—25 имнэ гына пырля йўкталтман.

Вўта дэч өрдыжыштө улмо годымат имньым ончыктымө вэдра гыч гына йўктыман.

Йалыштэ тыгай койыш уло: кашак имньым йўкташлан урэмысэ тавэ воктэн вол альэ вэдра уло. Тидым — тошто койышым йөршэш пытараш кўлэш.

Йўктымө атым — вэдрам утларакшым волым кэчэ йэда мушкын коштыман. Ты атэ влакым вэс озанлык альэ вэс имнэ вўтасэ имнэ-влакым йўкташлан пуман огыл.

Коваштым эрыктымьн да ончымын кўлэшыжэ.

Тўрлө чэр дэн кучэдалмэ пашаштэ коваштым сай ончымаш пэш кугын полшэн шога. Коваштым йандар (эрэн) кучымаш имньын капкыл ужашыжлан чэр дэн кучэдалаш йөнум ышта да коваштыжат ок чэрланэ.

Коваштэ тўрлө сэмынат лавырга. Ик вэлым коваштэ тўрлө наста-влак гыч лавырга, вэс вэлым — коваштэ шўлышыжла лавырга (коваштэ коч пўж вўд да монь лэктэш).

Коваштэ ўмбалсэ пўж вўд кэчэ альэ йуж дэн шупшылтын коваштэ ўмбалам тўрлө шөнчал настам кода; ты шөнчал наста могыр гыч ойырымо койа кошкышо коваштэ пырчэ лыгэ дэн да йужын пурак дэн варнэн коваштым лавыртат да коваштысэ изэ рожлам пэтырат, тыгэ коваштын ылышыжым да пашажым (физиологий шотым) пужат.

Тылэч посна лавыргышэ коваштэш тўрлө тыгыдэ ылышэ-влаклан: тийлан, удыртыш чэрлан да монь тўлашышт сай вэр лийэш.

Тывэч палэ. Коваштым аралымаш тэвэ тыштэ

лийэш: коваштын паша ыштымашыжлан (пуж вуд да монь ойырымаш) йоным ыштымаш, тидыжэ путракшым имным виташтэ ашнымэ годым күлэш.

Коваштэ ончымашын тунг пашашт: эрыктымаш, мушмаш да йуштылтымаш — лийыт.

Имным кэчэ йэда, виташ огыл, кудовэчыштэ лумын ыштымэ йолыштымо вэрэш эрыктыман. Эрдэнэ эрыктымаш утларак сайрак.

Эрыкташлан шотко лийман. Имнэ нужымө (скрэбнице) дэн нигунамат эрыктыман огыл. Нужымө, имнэ коваштым шэргылтара (коштара), йужо кунам коваштым сусыртэнат кэртэш. Ситыдымэ годым шоткым олым чумырка (жгут) дэнат вашталташ лийэш.

Нужымаш шоткым эрыкташ вэлэ лийман.

Эрыктымашым тэникшэ тунг шот дэнэ тыгайрак лийман: эн ончычак, олым альэ шудо чумырка дэн имнэн коваштым туржын, коваштэ умбалан пижшэ лавырам, пурак орам да кошкэн пижшэ мэжым шалатат. Тидлан вэрч шоткым пурла кидыш, нужымым шола кидыш кучэн имным пун почэшыжэ ик монарэ кана нийалтат, шоткыжым нужымо вэлэн эрыктат да адак уэш пун ваштарэш ик монар кана нийалтат, тыгэ пуным шогалтэн, пун тунг гыч пуракым эрыктат. Шоткым нужымо вэлэн уэш эрыктымөнгө адак ик монарэ кана эрыктат. Ты сэмынак имнын моло кап ужашыжымат эрыктат:

Тылэч вара, лаврам да лыгым эрыктымөнгө имным могыржым ночко шовыч альэ сукна дэнэ уштман.

Имнын түрвыжым, вож коклажым да шинча йыржым йандар вудыжгө лапчык дэнэ уштман.

Пужалтшэ имным пуж вуд кошкымөнгыж гына эрыктыман Лавран ийгэчыштэ паша гыч толшо имным, тудын лавыражым эрыктымөнгө гына виташ шогалтыман. Эрыктымашым олым пүтырка дэнэ ыштыман. Пуж вудшө кошкымөнгө эрыкташ тунгалыт.

Имнын кучык пунжым вэлэ огыл, кужо пунжымат — оржажым, почшым да ұпшым эрээк йандарын кучэн шогыман. Шокшо ийгэчэ годым чүчкыдын мушман, йүштө годым — эрыктыман да кид дэнэ шэрман.

Имнын пунжо ваштарэш нийалтымэ годым сур тусан пурак да лыгэ ок кой гын, имнын коваштыжэ йандарлан шотлалтэш.

Шокшо жапыштэ имным йүштылтымаш пэш сайэш шотлалтэш. Йүштылтымаш ик вэлым коваштым эрыкта, вэс вэлым могырым куштылэмда эрыктымашлан полша да чыла кап кылланат илыш вийым пуа.

Йүштылтымашым йара шогышо имнылан вэлэ ышташ лийэш; пужалтэ, шыдэшкыцэ да шодо чэран имным йүштылташ ок лий. Йүштылтымаш вудын тэмпэратуржо 15° ұлык лийман огыл, йүштылтымаш жапшат 15 минут дэч утла ынжэ лий.

Йолым ончымаш да таганлымаш.

Имным ончымо нэргэн ойлымо годым имнын йолжым ончымо нэргэн посна шогалман. Моланжэ палэ. Йол сайлык имнын паша ыштэн кэртмаштыжэ куго вэрым налэш, сандэнэ имнын йолжым тўрлө чэрланымаш дэч аралымаш, профилактик йоным шуктымаш имнэ ончышо колхозникын кэчэ йэдасэ пашажэ лийман.

Имным эрыктымэ годым ик канат йол эрыкталтдэ кодман огыл, тўчкыдын сусыргэн шогышо кучым эскэрэн шогыман.

Пашаш каймэ годымат, толмөнгат имнын кучшым паша ыштымш колхозник обэзатыльнэ сайын ончыжо; йол пундаш да йол шарча сусыргымаш имным пэш чот чэрландара, адак паша гычат корангда, сандэнэ ты сусыргымашым жапыштыжэ эмлыдэ кодымаш пэш шучко улэш. Ты годым йужо имным йатыр арньалан паша гычат корандаш пэрна.

Имньым пашаштэ сайын (прамай) кучымаштэ йол таганлымаш пэш куго вэрым налэш. Имньын кучшө вашкэ ынжэ йыгалт да пэшкыдэ мландыштэ ынжэ локтылалт, йаклэштшэ корнышто сайын тошкал сэнгыжэ манын имньым таганлат.

Тагандымашын тўнжө тэвэ тыштэ: йоллан кэлыштарэн кучым пўчкэдымаш, кэлшышэ таганым лач пуда дэнэ пудалэн шындымаш.

Таганлымашым апшат-влак ыштат. Тугэ гынат, имньэ ончышо-влаклан да тудын дэнэ паша ыштышэ-влаклан имньым кузэ таганлышашым пэш сай шинчэн шогыман, тыгэ гына нуно таганлымашын сайлыкшым палэн кэртит.

Сай нормальнэ кўч тошкалмэ годым шкэ формыжым вашталта: кўч өрдышкыла шарла альэ вэс манаш, пундашыжэ кадыргымыла лийэш. Кўчын ты еашталтмэ формыжым кўч коштмо мэханизм-маныт. Тидэ — паша шуктымаштэ пэш кўлэшлан шотлалтэш. Имньым таганлымэ годым ты шогым пэш эскэрэн шогыман, таганлымаш коштмо мэханизмым ынжэ пужо.

Таганлыдымэ имньэ пушкыдо мландыштэ эрээк пашам ыштымэ годым йол кўч ик төр йыгалтэш, кўч кушмашат йыгалтмэ сэмын лийын шога, тыгэ кучын йэствэнэ формыжо аралалтэш. Таганан кўч имньыг йара шогымыж годым йыгалтмэ сэмын кушкын ок шого, йонгылыш кушкын шкэ формыжым вашталта, нэлытым ик төр нумалын ок кэрт тыгай кўчым төрлалтэн, пучкэдэн толман. Пўчкэдымашым пэш моштэн ыштыман, укэ гын, кўчым йонгылыш пўчкэдэн имньэ йолым локтылаш лийэш, тыгэ имньын паша ыштэн кэртшаш сайлыкшэ вола.

Кучым эрыктымэ годым кошкышо кўчым вэлэ пўчкэдыман, илэ кучым пучкэдымэ ок кўл.

Эрыктымэ дэч вара кўчын чылан ужашыжат мландэ ўмбак ик төр логалжэ.

Таганым сайлыкшым да имньэ йоллан кэлшымыжым пэш ончаш кўлэш. Сандэнэ запасыштэ

улшо таган кокла гыч кэлшышыжым ойырэн мошташ кўлэш, альэ у гыч ыштымэ годым имньэ ончышылан таган мэркым налын моштыман. Мэркэ налмаш пэш куштылго йөн дэн ышталтэш. Таганын кужытштым палышаш вэрч кўч ончыл мучаш гыч (покшэч) шэнгэл копкан тўрыш шумэш висат; лопкытшым палышаш вэрч кўч лопкытым висат; таганын шэнгэл ужаш лопкытшым палышашлан кўчым шэнгэл ужаш гыч висат. Ты кум мэркым палымөнгө имньылан могай таган кўлым ойыраш альэ угычын ышташ пэш палэ лийэш.

Тылэч куштылго амалат уло. Имньэ кўч дэч лопкарак да сантиметр лопкыт корнылан палэмдымэ калай (кўртньө) лапчык дэнэ кўчын мэркыжым куштылгын налаш лийэш. Тидлан вэрч ты калай лапчыкым кўч пундашыш пыштэн, кўч тўр воктэн удыралын палэмдат. Ты лапчыкым ышташ йөсө огыл; мэркым налашат пэш куштылго.

Имньым фабрикысэ лўмын альэ апшат ыштымэ таган дэнэ таганлыман. Фабрикысэ таган тўрлө имньылан кэлшышашлан стандарт шот дэнэ ончыкталтыт. Ты стандарт таган-влаклан лўмын (стандар) №-ан пуда-влак улыт. Пуда №-ыр шот дэнэ тыгэ шэлалтэш: №-№-5, 6, 7, 8, 9.

Фабрикысэ таган укэ годым вэлэ апшат ыштымэ таган дэнэ имньым таганлыман. Апшат-влаклан таганым пэш сайын эскэрэн ыштыман.

Таганлымашын тўнг правилжэ тэвэ тыганьэ: кэч кунамат, кўчым таганлан огыл, таганым кўчлан кэлыштарыман.

Таган кўч вэлэн сай, төр пижын шогыжо. Таган тўр кўч пундаш тўрлан кэлшышэ лийжэ. Кўчын шэнгэл ужаштыжэ таган тўр 8 мм. нарэ эркын тўжвакыла шарлэн шогыжо. Таганын кужытшо шэнгэл вэлышкыла кўч дэч изыш кужырак лийман.

Таган 6—8 пуда дэнэ кўч вэлэн пудалалтэш. Пудалымэ вэр — кўчын ош корныжо лийэш.

Имньым пужэн таганлымаш шукуж годым $1\frac{1}{2}$ —
2 тылызэ гыч ышталтэш.

Путыракшым таганан кўчым пэш шэкланэн ончыман. Таганын чоткыдылыкшым (пудыртыдымашым), лушкыдымашым (чот шинчымашым) да жапыштыжэ пужэн таганлаш кўлмым эрээк эскэрэн шогыман.

Имньын паша ыштымаштыжэ таганлымаш пэш кугын полшэн кэртэш. Ик вэлым, таганан имньэ лўтдэ тошкалэш, пэшкыдэ мландыштэ йолжым ок корштарэ, ийан да йаклака вэрыштэ ок йаклэшт; вэс вэлым йол кўч ок локтылат.

Сайын таганлымэ годым гына имньэ ты ончыктымо пайдам таган дэч налын кэртэш.

Имньым таганлымэ годым тэвэ тидымат ончыман: таганлымаш имньын коштмашыжлан ынжэ аптыратэ, ик йол таганжэ вэс йолым сусыртэн ынжэ кэрт да имньэ йолын прамай шогымашыжым ынжэ пужо.

Йужо кунам имньын пужлышо йолжым (окшакшым да монь) тёрлаташлан кўчым лўмын эрыктат да тёрлатэн таганлат. Тыгай таганлымашым вэтврач альэ зотэкник ончыктымо почэш вэлэ кштыман.

Таганлымэ нэргэн кўшнө ончыктымо правилэ-влакым кажнэ коньухлан шинчэн шогыман.

Имньым кўтыштө кучымо годым имньын кўчшым эрээк эскэрэн, эрыктэн шогыман. Тидэ утларакшым чома да талгудо (рвэзэ имньэ)-влаклан пэш кўлэш. Укэ гын, кушкын шогышо чома куч йонгылыш формым налын кэртэш альэ кўчын сай кушмашыжым чараклэн шогаш тўналэш.

Вэтэринарнэ-санитарнэ ончымашын кўлэшыжэ.

Имньэ-влакын тазалыкыштым да кузэ ашнымашыштым эрээк палэн шогышаш вэрч колхозлаште

да имнэ фэрмылаштэ вэтсан ончымашым ыштыман. Ты ончымаш профилактик (аралымэ) йөнүм шуктымаштэ пэш күлэшан. Ончымашым вэтворач дэнэ зотэхник кажнэ кок тылызыштэ ик-кана колхозышто, кок-кана имнэ фэрмыштэ ыштат. Ончымашын пашажэ: ашнымаш, пукшымаш, шотым паш, адак улшо ситыдымаш-влакым пытараш полшымаш да пижшэ чэран вольыкым таза вольык дэч ойырэн шогалташ. Ончымашын рэзультатшэ нэргэн акт обэзатыльнэ возалтман. Ты актыштэ имнэын сайлыкшэ, сайэмдымэ йөн-влак да монь ончыктылтман.

Тылэч посна колхозлаштэ да имнэ фэрмылаштэ сап чэрым палышашлан лүмын ончымашым ийлан ик-кана ышташ күлэш. Ты годым кажнэ имнэ шинчаш 2—3 түчалтыш сап чэран лүмын ыштымэ йадым — „маллэиным“ колтыман. Йад колтымо дэч 4—8 шагат вара, имнэын йад колтымаш шинчаж гыч шүшө йогаш тўнгалэш; ик монэрэ шагат гыч йогымым чарна. Нигунамат сап дэнэ чэрланыдымэ имнэын шинчажэ гыч шүшө ок лэк.

Имнэын чэржэ да тулэч аралымаш.

Имнэын чэрыштым кок ужашлан шэлэш лийэш: пижшэ да пиждымэ.

Пижшэ чэрлан: сап, сибир йазвэ, коштыктымаш чэр, шора да монь шотлалтыт. Ты чэр-влак шинчалан койдымо тыгыдэ шукш — микроб-влак дэнэ лийыт.

Микроб-влак — ик клеткан илыш улыт. 500—1000 кана, йужыжым 2—2¹/₂ тужэм кана кугэмдышэ микроскоп (лүмын кугэмдышэ йанда) коч вэлэ нуным ужаш лийэш. Шкэ формышт дэнэ нуно тойа гай альэ йыргэшкэ гай улыт. Кажнэ чэрын микробышт шкэ формыштым кучат, сандэнэ нуным ойыркалаш лийэш.

Имнэ көргыш тө микроб-влак кочыш, вуд, йуж коч пурат. Йужо микробышт түлэ тарман кочат пурат, тэвэ мутлан коштыктымаш чэрын микробшо коштыктымо годым иктэ дэч вэсэ дэк куснылэш, Адак түрлө сусыргымаш (ранэ) да коваштэ удыралтмаш коч микроб-влак вольык көргыш логалын кэргыт.

Микроб влак пэш талын түлат (шукэмыт). Имнын нормальнэ тэмпэратуржо годым да кочыш ситышын улмо годым (мутлан, вұрыштө) ик микроб сутка гыч мильйон микробым түлыктура.

Кажнэ микроб-влак ик түрлө чэрым гына ыштэн кэргыт, шукыж годым, иктаж могай вольыклан гына ты чэр пижын кэртэш. Мутлан, сап чэр ушкаллан, тұкан вольыкын чума чэр имнылан пижын огыт кэрт.

Чылалан пижын кэртшэ чэрат уло. Тэвэ сибирь йазвым налына, тудо түрлө вольыкланат — имнылан, ушкаллан да шорыкланат пижын кэртэш, айдемат ты чэр дэн чэрлана.

Пижшэ чэр ик имнэ дэч вэсэ дэк пэш куштылгын куснылэш; тыгэ ик-канаштэ пэш кугын чэрланымаш (эпизотий) шарла; шукыж годым колымашат 50—70% шуэш. Пижшэ чэрым кнага йылмэ дэн **заразан чэр** — маныт.

Пиждымэ чэрлан түрлө мұшкырвушто да шоло коштымаш, мутлан: шодо пуалмаш (воспаление легких); тұкнэн сусыргымаш, мутлан: какаргымаш, пурэн кайымаш да монь шотлалтыт.

Ты чэр-влак начар пукшымаш, ончымаш да йүктымаш, адак пич, лавран виташтэ ашнымаш да пашаштэ кучылт моштыдымо дэн лийэш. Пиждымэ чэрын причинышт-влак пижшэ чэрлан шарлаш сай амалым ыштат.

Тидым нигунамат мондыман огыл. Моланжэ палэ. Күшнө ончыктымо цричин-влак пижшэ чэрын микробшылан илашыжэ да түлашымэ сай вэрым ышта.

Пижшэ чэр дэн кучэдалмашын тўн амалышт.

Газалык шотышто палдымэ имньэ-влакым ик арньа жаплан, йужо годым тылызэ жапланат посна вэрыш ойырымашым карантиныш лукмаш маныт. Пижшэ чэран вольыкын микробшо чэр ўмбак лэкмэ дэч ончычак шарлэн кэртын. Сандэнэ вэс имньэ дэн микроб шарлымашым чараш вэрч имньым карантиныш луктын чэрым палымэш тушто шогыкташ күлэш. Чэрын тўжвак лэктдэ кўргыштў шылын кийымыжым „йышт (инкубационно) жап“ маныт. Ты йышт жапыштэ микроб-влак имньэ кап кўргыштў кийэн сай вэрым ыштат да тўлэн илат. Тўрлў чэрланымаш годым „йышт жапын“ кужытшо ик ганьэ ок лий; мутгыч, сибир-йазвын „йышт жапшэ“ 1—7 кэчэ мартэ шуйна; орышо чэрын — тылызэ жап дэнэ шуйна. Тэвэ ты йышт жапыштэ, чэрым палдымэ годым микроб-влак тўрлў вэрэ шарлат (куснат). Шарлымашышт тўрлў сэмын лийыт. Микроб-влак имньын шуржо, шондыжо, шўвылжў коч пукшымо волыш, витащ, эрыктымэ шоткыш, йўктымў вэдраш да моло арвэр-влакыш логалыт. Тылэч посна пырла йўктымў годым вўд кочат микроб-влак имньэ дэк кусналт кэртыт.

Чэр шарымаштэ тўрлў кармэ, пуди да монь пэш куго вэрым налыт. Тэвэ вўр пужлымаш чэрым (пироплазмозым) налына. Пуди-влак ты чэран имньэ влакын вўржым йўн, чэрын микробшым вэс имньылан шарат (кусныктат).

Чэран имньын шурышкыжо кармэ-влак шинчын, йолэшыжэ, шулдырэшыжэ да монь пыжыктэн чэрын микробшым чыла вэрэ шаркалат.

Тыгэ пуди, кармэ да монь коч чэр шарлымашым профилактик йўным ылышыш пуртымо годым ушыш налман.

Ты амал дэн чэр шарлымашым да чэрын йышт жап лиймым шоналтэн колхозыш альэ имньэ фэрмыш у гыч пуршо имньэ-влакым кум арньа дэч

шагаллан огыл, обэзатыльнэ карантиныш шогалтыман. Карантинлан колхоз альэ имньэ фэрмэ моло имньэ-влак дэч пэлнэ посна вэр лийман; у гыч пуршо имньэ-влакымат иктэ-вэсыж дэч посна шогалтыман.

Ты карантин жалыштэ имньэ-влакын тазалыкшым сынэн ончыман; сап да чэрдэн чома кудалтымаш чэр улмым палэн налман; күлэш годым тылэч моло чэрым палашат сынымашым ыштыман.

Колхоз озанлыкыш мундур корно гыч коштын толшо альэ чэран вэрыш логалшэ имньэ-влакымат тыгай карантиныш шогылтыман.

Имньэ-влакым карантиныш шогалтышашлан кажнэ колхозлан да имньэ фермылан лумын витам, (түшка вита дэч пэлнэ) ойырыман. Карантин дэч вара витам сайын эрыктэн, дэзинфекцим ыштыман.

Карантиныштэ чэр шотышто ушаныдымэ имньэ-влакым ончаш да витам эрыктэн шогаш посна йэнгым ойырыман.

Карантинэш пижшэ чэран имньым палымонгө, тудым вигак изоляторыш (посна вэрыш) шогалтыман. Вэврач альэ вэтфельдшыр күштымо жап мартэ. Тыштэ чэран имньэ кучалтман.

Кажнэ колхозышто изолятор обэзатыльнэ лийман. Изолятор имньэ вита да илымэ оралтэ дэч пэлнэ (өрдыжыштө) лийман. Ты изоляторышто имньэ шогымо вэр чот пэтырымэ лийжэ. Тыштэ имньэ-влак вэврач альэ вэтфельдшыр күштымө почэш ончалтыт (изоляторышто чэран имньэ-влак кучалтыт).

Дэзинфекций да тудын күлэшыжэ.

Виташтэ, тэрысыштэ, пургыжышто да моло түрлө арвэр-влакыштэ чэрым (заразым) пытарымаш кнага йылмэ дэн дэзинфекций манылтэш. Дэзинфекцим ышташ чэрын микробыштым пуштэдышэ

вўд да газ наста-влак (крэолин, карболко кислота, звэска да монь) кучалтыт.

Колхозышто витам да кўлшо арвэр-влакым чэр улмо годым вэлэ огыл, чэрлэ имньэ укэ годымат (эрэ-ак) ийлан, шагал гын, кок-кона дэзинфэкцылыман. Моланжэ палэ. Виташ логалшэ микрoб-влак вигак тўжвак огыт кой, вара гына палэ лийэш.

Дэзинфэкий колхозышто да имньэ фэрмыштэ тўн профилактак йөнлан шотлалгэш. Дэзинфэкий дэч онгыч вўтам тўрлө ўзгарым лавра да тэрыс дэч да монь сайын эрыктыман.

Витам дэзинфэкцылаш вўд йөрэ хлор да нёр-тыдымө звэскам кучылтман. Хлор звэскажэ утларак сайлан шотлалтэш.

Пырдыжым, тупрашым (пургыжым) пөлэм онгам, пукшымо волым да монь 1 процэнтан хлор звэска вўд шулыш дэн дэзинфэкцылыман. Ты вўд шулышым тыгэ ыштыман: кажнэ 10 вэдра вўдлан (ик вэдраштэ 10 литрым шотлыман) ик килограмм хлор звэскам ик атэш (бочкэш) налын, чот лугэн 3—4 шагат жап шинчыктат. Ты годым, вўдэш шулыдымо шөнчал-влакшэ бочко пундашыш волэн шинчыт, шулышо, йандыр тўсан вўдшо дэзинфэкцылык наста лийэш.

Дэзинфэкцым ышташлан ты йамдылымэ звэска шулышым (растврым) пырдышыш, пөлма онгашкэ да монь чот шыжыктылыт (шўрат).

Дэзинфэкцылан чот хлор пушан звэска вэлэ йөра; хлор пушым йомдарышэ звэска дэзинфэкцылан ок йөрө. Хлор звэска кўртнө арвэрым да вургэмым локтылэш (йўлалта), сандэнэ кўртнө арвэрым да вургэмым хлор звэска дэнэ дэзинфэкцылаш ок кўл.

Хлор звэска эн ўшан да кўчык жапыштэ эн талэ (чоткыдо) микробым пытарышэ срдэстылан шотлалтэш.

Вита кўварым тыгэ дэзинфэкцылыман: ончыч кўварым звэска шулыш дэн чот мушкыт, вара мландым кўнчэн рокшым йөрат да уэш звэска

шулыш дэнэ шуйалтат... Иулалтыдыма (вүдэш шулыктыдымо) звэскам кұвар мушкашлан 10% шулышым налман. Тидым йамдылашлан вэрч бочкыш изиш вүдым пыштэн тушко звэскам пыштат, чот лугэн, 10%-аныш шуктышашын вүдым йэшарат. Звэска йулаш (шулаш) тўнгалэш, ты годым тудым изэ кольмо дэнэ лугыман. Звэска вүд шинчаш ынжг шыжалт манын чот эскырыман. Шонлэкмаш пытымөнгө чот лугэн (звэска шулышым—вэс сэмын „звэска шөр“ маныт) ик төрандат. Звэска шөрым хлор звэска сэмынак дэзинфэкциялан кучылтыт. Звэска шөр йуж гыч углэкислотам налын вашкэ пужла, сандэнэ тудым иккэчылан ситышэ дэч утла ыштыман огыл.

Имнэ эрыктымэ шоткым крэолин да лизол шулышэш дэзинфэкциялат.

Вольык шўгарым ыштымаш да вильам (колшо вольыкым) погэн налмаш.

Вольык шўгарым прамай ыштымаш, тудым сайын шот дэнэ кучымаш да колшо вольыкым жапыштыжэ погэн налмаш — колхозын да имнэ фермын эн кулэш вэтэринарнэ-профилактик йөнышт лийыт. Сандэнэ ты нэргэн посна шогалдэ ок лий.

Колшо вольыкын капыштыжэ йатыр мартэн пижшэ чэрын микробшо ила, сандэнэ нуно рокыш, тудлан пэрнышэ арвэр влакыш логалын пижшэ чэр шарымэ источникыш савырат. Йужо пижшэ чэрын, мутлан сибир йазвын чэржэ (спорыжо) рокишто кийшыла шуко ий мартэ ок йомдаралт.

Кажнэ колхоз озанлыкын шкэнжын сайын ыштымэ вольык шўгаржэ лийман, лач тышкэ гына колшо вольыкым тойыман.

Вольык шўгарлык вэр төр, кўкшо, чодырадымэ, колхоз дэч, куго корно дэч, лутымо вэр дэч да йўктымө вүд дэч пэлнэ лийман. Вольык шўгар йыр кэлгэ канавэ да пэчэ лийман.

Колышо вольыкым шугарыш нынгайымэ годым пэш эскэраш күлэш, корнэш чэржым йоктарэн кодыман огыл. Тидлан вэрч колхозышто лұмын орвам альэ тэрым ойырэн, тудын пундашыжым сайын пудалэн колшо вольык шупшыкташ йөршым ыштыман. Ты орвам моло вэрэ нигушкат кучыман огыл. Кажнэ колышо вольыкым нынгаймэ дэч вара орважым сайын дэзинфэксцылыман.

Лышнэ улшо колхоз влаклан ик вольык шугарат сита.

Прививкэ ыштымашын пайдажэ.

Прививкэ ыштымаш — йужо чэр дэч аралышаш вэрч ышталтэш. Аптэкыште лұмын лукмо наста: ваксин альэ эмлымэ тувыртыш дэнэ тудым ыштат.

Ты наста влакын йадышт вольык капыш логалмөнгө вольык организм микроб ваштарэш „анти-тэла„ лұман настам ойырат. Микроб дэнэ организм кучэдалмашыжэ вұрыштө эртаралтэш. Тыште ик мучаш лийэш. Альэ организм кучэдалмэ жапыште антитэлым шуко тэмэн микробым сэна, альэ микроб талэш лэктын шкэ йадшэ дэнэ организмэм сэна.

Ты кучэдалмаштэ организм талыш лэктэш гын, умбакыжымат организмш логалшэ микроб дэнэ кучэдалаш антитэл эрзак ситышын лийэш, организмш логалшэ микроб пытат, тыгэ вольык ок чэрланэ. Тыгэ лиймашым „вольык имунитэтым налын“ маныт. Организмым ты вийжэ йатыр мартэ чэр микроб ваштарэш кучэдал шога: йатыр тылызэ, ий мартэ чэр дэч арала, йужо чэрым курым мучкат ок пыжыктыктэ. Тэвэ ты амал дэнэ, антитэл лэкмэ шотэш волыклан прививкым ышташ тўналыныт.

Вольык коваштэ көргыш күлэш сэмын пушкы-дэмдымэ микробым (вакциным) прививайат. Ты пушкыдэмдымэ (начар) микроб дэнэ организм пэш куштылгын кучэдалын, кучэдалаш күлшө „анти-

тэлым“ йамдыла. Тэвэ ты кодшо антитэл вольык вүрэш кодын микроб дэнэ кучэдалаш эрэак йамдэ лийын шога.

Чэрланышэ имньылан пөрвой полыш пумаш.

Вольык эмлымашым лұмын тунэмшэ йэнг-вэтврач альэ вэтфэльдшыр ышта. Чэрланышэ имньылан пөрвой полыш пумо нэргэн кажнэ колхозник, коньух шинчэн шогыжо. Имньын шогылтмыжым да йёсын коймыжым нигунамат палыдэ кодыман огыл.

Шучко да тўчкыдын лийшэ чэр гоным пөрвой полыш пумаш нэргэн тэвэ ўлно ончыктэна.

Кольа лиймаш. Мўшкырвушто коштымашым альэ шолын йатыр ужашыжын коштымашым кольа чэр маныт. Ты чэрланымашын тўн признакшэ тыганьэ: вольыкын мўшкыржө кэнэта коршташ тўналэш, имньэ мушкыржым онча, возэш, кыньэлэш, уэш возэш, пэш чот корштымо гоным имньэ мландэ умбакэ йөрлын кайа. Кургым йёршэш ок коч.

Тыгэ чэреланымаш начар кургым пукшымо дэнэ альэ шокшо, йўкшэн шудымо имньылан шўлым пумо дэнэ лийэш.

Ты чэреланымаш-шучко. Чэрланымаш тўнгалмөнгө имньым вэтврачлан альэ вэтфэльдшырлан ончыктымая. Нунын толмэш тыгай пөрвой полыш лийман: имньын шоло арвэржым йастараш күлэш, тидлан вэрч, имньын шэнгэл рожышкыжо кидым чыкэн шурым удырэн лукман, тылэн вара клизмым шындат. Клизмым лэвырак вўдын шовыным пыштэн ыштат. Ик канаштэ 5-6 литр вўдым колтат. Клизмым шуко пачаш (1 ужаш скипитарлан 4 ужаш вўдым) йыгат, варажым портыш дэнэ путырат. Пэш чот коштымо гоным имньэ мландэ ўмбак возаш тырша. Тыгэ вочмыж гоным мўшкыр вушто шэлын кэртэш, сандэнэ нигунамат имньылан возаш эркым пуман огыл. Имньын тыгэ йёсланымыж гоным вўдэн кошташ күлэш. Имньэ возын, шыпак кийагын, тудым тарватыман огыл. Ты гоным 15—20

минутлан имньыт тупшо дэн пышташ гын, сай лийэш. Шукыж годым имньэ туп умбалныжэ шкэ кийаш тырша. Моланжэ палэ. Ты годым имньын коштымашыж чарна да шоло арвэржат пашам сай ышташ тўгалыт.

Йужо кунам шоло арвэр эрыкт шаш вэрч пушкыдэмдышэ настам пуман. Тидым пуэн моштышо йэн уло годым вэлэ ыштыман. Тидлан вэрч ик бутылкаш 300 грам клаубэр шөнчалым алыэ 400 грам кэчвэртыш ұйым шулыктарыман. Имньын мўшкыржө оварымэ годым бутылка вўдэш 15 грам креолиным шулыктарэн йўктыман.

Шондо кучалтмаш чэр чылт колья чэр сэмын гайак лийэш. Тудынат признакшэ чылт колья лиймаш чэр ганьяк. Ты чэр годымат вэтэр инар полыш лийман. Вэт-врач толмэш имньылан полышым пуман. Вийаш шолыш кидым чыкэн имньын шўвыр онжым эркын гына тэмдыштман масажым ыштымаш). Шўвыр онгын ұлыл ужашыжым эркын тэмдыштмаш тэмшэ шўвыр онглан шондо лэкташ йоным ышта. Тыштэ эн сай амаллан шондо лэкмаш рожыш катэтр чыкымаш шотлалтэш. Тидым врач гына ышта.

Кэчэ шокшо пэрымаш. Тидэ кэнгэж шокшо кэчэ годым лийэш. Тыгэ кэчэ пэрымаш кэчэ йол туран вуйым пэрымэ дэнэ лийэш. Пёрвой полыш пумаш тыгай лийман: вуйыш йўштө компрэсым (ночкошовычым) пыштыман да имньым йулан (ўмылан) вэрыш шогалтыман. Шокшо ийгэчан вэрыштэ паша ыштымэ годым имньылан лўмын ош шляпам упшалтыман.

Лу-тугмаш. Шукыж годым имньын кид-йол луышт тугыт. Йёршын тугшо (коваштыжат кўрлынгын) лу кушкын ок кэрт, тыгай имньым шыллан вэлэ шўшкылман. Рвэзэ имньын көргө гыч тугшо лу пэш вашкэ кушкэш. Тидлан врач полыш, йолым лўмын пидмаш обэзачыльнэ кўлэш.

Ты годым тыгай пёрвой полыш лийман: врач толмэш имньэ тугшо йолжым ынжэ локтыл. ма-

нын эскэрыман, возэш гын, тудлан сай кукшо вакшышым пыштыман. Адак врач толмэш тугмо вэрыштэ ийым, йүштө вүдым да монь кучыман.

Йэчкэштмаш (муклэштмаш). Йэчкэштмашым төрлалташлан врачлан обэзатыльнэ толман. Врач толмэш йэчкэштмэ вэрыштэ эрээк йүкшэмдэн шогыман да имньылан эрыкым пуман.

Йол пундаш шуралтымаш — корно покшэлнэ, кудывэчыштэ да монь кийышэ пуда влак дэнэ писэ арвэр влак имнэ йолым шуралтымаш дэнэ лийэш. Пудам сайын, мучашыжым тугэн кодыдэ лукташ тыршыман. Кэрылтмэ олмыш вигак дэзинфэкцылымэ настам-йодым, крэолиным альэ йодым шүрыман. Тылэч посна кэрылтмэ олмыш ош, йандар шовыч лапчыкым пыштэн пидын шындыман.

Шуралтымэ олмышто йол пундашым эрыктымаш да врач полшымаш кузэ гынат, вашкэ лийман.

Шиждэ (мэнингитоподоб) чэрланымаш. Ты чэрын кузэ лиймыжэ эшо палэ огыл. Чэрын признакшэ: вуй торык да вуй чора (оболочко) коштымаш лийэш. Шукыж годым чэр кэнэта тўгалэш.

Имнэ созньаныжым йомдара, воктэн мо лиймым ок палэ, лўнгэн кошташ тўгалэш, шогымыж годым ончыл ик йолжым вэс йол ўмбақыжэ пышта. Шўлыкан койшыжо кэнэта кумыл нўлталалтмаш дэнэ вашталтэш, имнэ шиждэ кудал колта, пырдыжыш да монь кўзаш толаша.

Пөрвой полыш пумащ тэвэ тыштэ: чэрланышэ имньым йонгыдо, йуланрак да пычкэмышрак виташ шогалтыман; шойа корэмышқыжэ горчичникым пыштыман. Вашкэ гына имньын шоло арвэржым эрыктымаш.

Эрыктымашым пушкўйдэмдышэ настам упша гыч йүктэн огыл, клизмым шындэн ыштыман. Толашымыж годым имнэ шкэнжым ынжэ сусырто манын чот эскэраш кўлэш.

Чэрын пөрвой признак улмыш годымак имньым кашак дэч ойырыман, витам (чэран имнэ шогымо

вэрым) да тудын вэлэн пижын шогыщо арвэр влакым дэзинфекцылыман.

Сап. Пэш пижэдылшэ чэр. Ты чэр дэнэ айдэмаат чэрланэн кэртэш Сап лұмын микроб-сап палочко дэнэ лийэш. Ты чэрым огыт эмлэ. Сап чэран имньым врач толмөнгө актым возэн вигок пуштман.

Сап чэр годым пөрвой полыш пумаш элмымаштэ огыл, моло имньым да айдэмым чэрланымэ дэч аралымаштэ лийэш.

Имньын ик нэррожшо гыч, альэ кокытшо гычат шўшө йөршан вўдыжгө йогаш тўнгалэш гын, онгылаш йымалсэ туышт (железа) пэшкыдын коштыдэ пуалмэ дэн пырляа кокыртыш да коваштыштэ шэл (койа) тўсан, порэмалт кэртдымэ йора лэктэш гын, тыгай имньылан сап шотышто ўшан пыта, сандэнэ тудым содор моло имньэ дэч ойырыман, шогымо вэржым, тудын вэлэн лийшэ арвэр-влакым дэзинфекцылыман. Тунамак чэрланышэ имньым да моло имньэ-влакымат ончаш вэврачым ўжман.

Сибир йазвэ. „Сибир“ йазван палочка“ лұман микроб дэнэ ты чэр лийэш. Пэш тўчкыдын сибир йазвэ кэнэта шарла. Имньэ кэнэта кокыраш тўнгалэш, нэржэ дэн упшажэ гыч шон йөршан шўвыл йога, кольа чэр сэмын имньэ пөрдалэш да мोगыржым шупшкэдылэш, тыгэ йөсланэн, иктаж, пэл шагат гыч имньэ кола. Тидым „волгинчэ сэмын, писын лийшэ сибир йазвэ“ — маныт.

Ты годым имньылан нимогай полышымат пуаш ок лий, лач колышо имньын капшым гына, кузэ гынат, вашкэ тойаш пижман.

Йужо кунам сибир йазвэ кужын шуйна. Ты годым, шуэракын, имньэ капын тўрлө ужаштыжэ— шўйыштө, онгышто, мўшкыр йымалнэ пуалмаш лийэш. Пөрвой жапыштэ пуалмашыжэ пэшкыдэ йўштыш, руаш ганьэ пушкыдыш да коштыдымаш савырна. Чэрын тыгэ кужын шогымыж годым имньылан эмлымэ полышым пуаш лийэш. Полышым вэврач-эмлымэ тувыртышым (сывороткым) имньын коваштыж көргыш колтэн — пуа. Тидым

чэрын признакшэ лэкмөнгө вигак шуктыман. Чэран имньым посна шогалтыман. Имньэ шогымаш арвэрым чыла дэзинфэкцылыман. Сибир йазвэ ай-дэмланат куснэн кэртэш.

Удыртыш чэр. Шинчалан койдымо тыгыдэ пуди-влак дэнэ чэр лийэш. Удыртыш чэрын признакшэ тыганьэ: вуйышто, тўпыштө да вачэвалнэ чумыраш ганьэ чўнча-влак лэктэдат; ты вэрыштак мэж (пун) клэй гай ваш пижыт, мэж йогаш тўналэш да имньын могоржо эрээк чыгылталтэш, путыракшым йўдым да шокшышто имньэ пэш йёслана.

Тыгай признакым ужмөнгө имньым тунамак моло-влак дэч ойырыман. Изын чэрланымэ годым эмлымаш тыгэ лийман: чэран вэрыш дэзинфэксылымэ настам — 10 процентан карбол кислотам альэ креолиным кэчэвөртыш нөшмө үйэш ыштэн шўрыман. Удыртыш чэр дэнэ чэрланышэ имньым эрыктымэ ок күл, эмым шўрымо дэч 3—4 кэчэ варагына шовын да шокшо шэлок (ломыж вўд гычат щэлокым лукташ лийэш) дэн мушман. Удыртыш чэрым йөршэш пытаршаш вэрч врачын улышыжо күлэшак.

Чэрдэн (инфэксцион) чома кудалтымаш.

Шукыж годым ты чэр дэн имньэ тўжын 4—8 тылызыштыжэ чомам кудалтат. Йужо кунам тудо кэнэта лийэш, йужо кунам чома кудалтымаш дэч ончыч чэрын признакшэ — изын водар пуалмаш, ночко вэр гыч тазыла, йужо кунамжэ шўшө йогымаш, кочмо шудымаш да шўлыкан лиймаш — палэ лийэш. Тўчкыдынак, озанлыкыштэ кучык жапыштэ йатыр тўж имньэ-влак чомам кудалтат.

Чома кудалтышэ вўлым содор ойырыман. Шогымо виташтэ, путыракшым чома кудалтымэ вэрыштэ дэзинфэкцым ыштыман. Чэр нэргэн писын вэтврачлан шижтарэн, тудлан эмлымашым да профилактик пашам шукташ пижман.

Чэрдэн чома кудалтымаш пижшэ чэрлан шотлалтэш, айдэмланат куснэн кэртэш.

Коштыктымө чэр альэ подсэдал. Тидэ кужо

жапыш шуйнышан имньын түлэ тарманэшыжэ лийшэ чэр. Ты чэрыштэ трипаназом луман микроб улыт, нунак имньым чэрландарат. Коштыктымо годым ты чэр ик имнэ дэч вэсэ дэкэ куснылэш. Адак эрыктымэ шотко коч, кид коч да монь чэр шарлэн кэртэш. Ожынат, вўлынат түлэ тарман түрвышт оварэн йорангыт, варажым эрдыш да водарышкат чэр кусна. Коваштыштэ кумда — ший тэнгэ лопкыт нарэ йора-влак лэктэдат. Ты йора-влак йужо кунам пытат, (порэмыт), 10—15 кэчэ гыч адак уэш почылтыт. Йора-влакым йоратымэ вэрышт: шўй, мўшкыр, он да шэнгэл ужаш.

Кўшнө ончыктымо признак лэкмөнгө имньым вигак ойырыман, Ойырымо имнэ-влакым сайын ончаш да пукшаш тўнгалман. Ты имнэ-влаклан лўмын посна эмлымаш лийэш.

9. КОЛХОЗЫШТО ИМЬНЫМ МОШТЭН (ПРАМАЙ) КУЧЫЛТМАШ.

Имньым моштэн кучылтшаш вэрч, эн ончычак колхозлан монарэ имнэ кўлмым палэн налаш кўлэш.

Тидлан вэрч колхозышто түрлө паша жаплан (шошым ўдашлан, такырым куралаш, шурным пөгэн налаш да монь) монарэ. имнэ да трактыр вий кўлмым палаш кўлэш Тыгэ ыштымашым шупшо вий балансым ыштымаш — маныт, ты паша чыла колхозыштат производствэннэ план ыштымэ годым ышталтшашан. Паша нормым да шупшо вий кўлмым чотлэн ыштымаштэ коньухлан да имнэ дэнэ паша ыштышэ моло йэн-влакланат полшэн шогыман. Ты годым ик имньылан могай паша нормым пушашым да посна жаплан монарэ имнэ вий кўлмым сайын чотлыман.

Тыгэ чотлымаш тэвэ мом ончыкта: шошым ик ийашым эр удымо да шурным погымо кампаньэ

годым имньэ вий пэш шуко күлэш, путыракшым йошкар ушмэн ұдымаш да моло тэхник культурым ұдымаш районышто имньэ пэш шуко күлэш.

Тугэ гынат колхозлан имньэ вий күлмым чотлымо годым шуко имньэ вий күлэшан жапым нэгызлан налаш ок лий, чылажымат жапыштыжэ, күчык срокышто ыштэн шукташ күлэш.

Колхозлан имньэ вий күлмым чотлымо годым имным да трактырым пашашкэ кучэн моштыман.

XVI парт с'йездат, ВКП (б) Рүдо Комитэтат 27 майыштэ лукмо пунчалыштышт имным трактыр дэн вашталташ огыл, ты кок шупшо вийым ушэн мошташ күлэш манын ончыктышт. Тыгэ ушымо годым куго вийан трактырым, тўн куралмаш паша влакыштэ: такырым, сёрэмым куралмаш дэн куго машина влакым шупшыкташ, шиймэ (кырымэ) машинам пёртыкташ да монь кучылтман. Озанлыкыштэ трактыр ситышын уло годым имнылан ышташ тыгай паша влакым кок пачаш куралмашым, культиватор машина дэнэ аңам пушкыдэмдымаш, шўрымашым (тырмалымашым), шурно шупшыктымашым, корныш коштмашым да монь кодыман.

Озанлыкыштэ имньэ вий дэнэ мэханик вийым ушэн моштымаш имным да трактырым кучылтмашым чот нёлталэш, тыгэ озанлыклан шупшо вий шулдэштэш. Тидым опыт ончыктыш.

Шупшо вий күлмым чотлымөнгө да мэханик вийлан монарэ пашам пуаш лиймым палымөнгө озанлыклан монарэ имным кодышашым палаш лийэш.

Умбажым ийдалук мучко имнылан ик төр паша логалжэ манын тыршыман. Кўшнө ончыктымаш гыч мэ тэвэ мом ужына: тўрлө йал озанлык паша жапыштэ имньэ вийат тўрлын күлэш, тидэ тэлым вэлэ огыл, кэнэжымат лийэш, тэвэ мутлан: такыр куралын пытарымөнгө ўдаш тўнгалмэш имньэ вий кугынат пашаштэ ок кучалт. Шуко колхозлаштэ да шкэт посна озанлыкыштэ ийдалук мучко имньэ 100—120 кэчэ дэч угла пашаштэ

ок кучалт, тыгэ моло кэчыжым имньэ йара шога, арам кургым кочшылан чотлалташ тўнгалэш.

Чынжым тыштэ имньэ титакан огыл, озажын кучылт моштыдымаш пашажэ. Имньэ ийдалук мучко 300 кэчым ыштэн кэртэш, тыштэ курго ситышын да сай ончымаш дэн сай пукшымаш вэлэ лийжэ.

Кажнэ сознатыльнэ колхозник да вуйлатэн шогышо орган влак ончылно тыгай паша лийман: кўлэш сэмын имньым кандарэн, тудлан ийдалук мучко эрээк пашам пуэн шогыман; тэлэ жапыштэ оралтэ ыштышаш матэриалым (пырньам да монь), тэрысым, лумым да монь имньэ шупшыктыжо, пыртартышлан, ула дэн кошташ кучылтман.

Мэмнан калык озанлыкыштэ оралтэ ыштышаш матэриал да тўрлө продукт шупшыктымаш эрээк кушкын толмо дэнэ шупшыктымо вий кўлмаш тўн вэрым налэш.

ССРУшэмыштэ улшо имньэ-влак коклажэ гыч шукужо колхозлаштэ улыт; колхоз-влак кугыжанышлан полшышашан улыт, сандэнэ колхоз-влак шкэ имньыштым сай ончэн, имньэ парк пашам сайэмдэн, йара жап годым кугыжанышлан тўрлө грузым шупшыкташ полишаш улыт.

Тидлан вэрч колхоз-влак озанлык организацэ-влак дэн договорым ыштэн кэртят. Договорышто шупшыктымо жап, пашан кугытшо да шупшыктымо ак ончыкталтман.

Кажнэ колхоз имньэ ийдалук мучко транспортышто 10 кэчэ пашам ыштэн, ты жаплан 5—10 тон грузым шупшыкта гынат, чылажэ (чыла имньын пашажым иктыш ушымо годым) мильон тон шупшыкталтэш. Тыгэ кугыжаныш ончылно улшо шупшыктымаш паша шукталтэш, транспорт паша чот сайэмэш.

Йара жапыштэ имньым транспорт пашаштэ кучымаш кугыжанышлан пайдам пуа — шуко груз шупшыкталтэш, тугак колхозланат куго пайда лийэш — оксам ыштэн налэш. Тылэч посна имньэ дэн ыштышэ колхозникланат пайда лийэш — колхоз ыштэн налмэ окса гыч шкаланжэ процентым налэш.

Имньым прамай да ийдалук мучко эрзак кучылт-машым кажнэ коньух, кажнэ бригадир, кажнэ колхозник эскэрэн шогыжо.

Кажнэ имньын паш жым чотлэн толман, чотлы-машым да имньым пашаш кучылтмашым бригадир намийа, ыштымаштэ коньух-влак полшышан тлыт.

Йатыр вэрэ колхозлаштэ тыгай паша-влак лийын улыт: колхоз имньым нимогай план дэч посна пашаштэ кучылтыныт; кажныжэ шот дэч посна, шкэ йоратымэ шот дэнэ имньым пашалан налыныт; колхоз дэч пэлнэ шогышо йэнг шкаланжэ күлэшлан колхоз имньым кычкымашат пэш шуко вэрэ лийын.

Тэвэ нинэ ончыктымо паша-влак колхозник-влакын имньэ ончаш тыршымыштым пытарэн, тыгэ имньын паша ыштэн кэртмашышт волэн толын. Тыгай начар пашам ончэн Совнарком 1932 ий майыштэ лукмо пунчалэшыжэ тыгэ каласыш „колхозышто бригадылан кучыктэн пумо имньэ-влак кучылтм шым бригадир гына вуйлатыжэ, молын ты пашаш пижмашым чараш“. Ты пунчалыштак каласымэ — “кэч могай күлэшланат, кэч көн йодмыланат, ты кокла гыч вэрыссэ власть йодмыланат, күшыл орган-влак гыч толшо уполномочэн, йамдылкалышэ да монь-влакланат колхоз правлэнын имньым йара пумашыжым чараш”.

Тыгэ колхоз имньэ паркым ик бригадир гына викгара, тудо имньым прамай, күлэш вэрыштэ да күлэш пашаштэ кучылтмашлан вуйын шога. Имньым нарьадыш колтымо дэч ончыч имньын могай пашам ыштэн кэртмыж нэргэн бригадирлан коньух дэч йодман. 2 ийаш талгудо (рвэээ имньэ-влак) кокла гыч пэнгыдэм шушо влакым эн куштылго пашаш вэлэ кычкыман. Урлыкаш (плэмэнной) талгудым 2 ийашыж годым пашаш кычкаш ок күл, вашкэ шушо да нэлэшупшо-влакым гына куштылго пашаш кычкаш лийэш. 3 ийаш талгудым да моло пэнгыдэм шудымо рвэээ имньымат

пашаштэ пэш эскэрэн да аралэн кучылтман. Рвэзэ имньым куштылго пашаш кучылтмо вэлэ огыл, тудлан пашазэ кэчын кужытшат 6—8 шагат дэч куго лийман огыл, тылэч посна паша годым кандарымашат тўчыдын лийман.

Рвэзэ имньылан утыж дэнэ нэлэ паша пумаш, тудын кушшашыжым чарэн да паша ыштэн кэртмашыжым йомдарэн кэртэш.

Имньым чыла пашаштэ кучымашат бригадырын нарьадшэ почэш эртыман. Эрла кэчылан могай имньэ, могай пашаш да могай жапыштэ каймым чыла коньух да колхозник-влак шинчышашлан вэрча нарьадым бригадир оссо кэчынак кастэнэ ышта-

Кажнэ имньын пашажэ посна журналэш возалтэш, тывэч имньын паша ыштымжым, могай пашаштэ кучалтмыжым да канаш пумаш дэн куштылго альэ нэлэ пашаш вончыктарымашым раш палаш лийэш.

Имньэ-влакым пырляш кычкымашым пэш эскэрэн да моштэн ыштыман Ты пашаш пэш шонэн, күлэш сэмын пижман.

Имньэ-влакын койыш-шоктышышт ик ганьэ огыт лий. Ик имньэ йэнг поктымым альэ вурсымашым ик сэмын онча, вэсыжэ — шкэ сэмынжэ. Ик имньэ поктымым вэлэ огыл, солам альэ сапымат тўса (чыта), вэсэ гын, ты годым шыдэшка, толашаш тўналэш.

Адак тўрлө имньэ-влакын ошкылмашыштат ик төр огыл, ик имньыжэ торан (кумдан) тошкалын ик төр ошкылэш, вэсыжэ тўчыдын тошкышт, йöсын шупшэш.

Ик мужырыш (парыш) куго да изэ имньым кочкымэ годым ик төр шупшмаш ок лий. Тыгэ мэ, альэ куго имньыжым шагал пашаштэ кучэна, альэ изырак имньыжым утыж дэн индырэна.

Тывэч палэ. Имньэ-влакым пырля кычкымэ годым нунын ик гай койыш шоктышыштым, ошкылмыштым, кугытшым да вий улмыштым пэш ончыман.

Тыгэ имньым ойырымашым, эн ончычак, коньух да имнэ дэн паша ыштышэ-влаклан ыштыман, чыла ты пашам бригадир вуйлатэн шога.

Имнэ-влак пашам пырля ыштымэ дэн вашкэ ваш тунэм шуыт, сандэнэ нуным йатыр жаплан пырля пашаштэ кучыман.

Кажнэ имьнылан посна омыта-ўзгарым кэлыштарэн, номырлыман. Палэ. Омыта-ўзгар пызырымаш альэ йонгыдын кэчымаш, нимо дэч коч имньылан пашаштыжэ аптырата. Омыта ўзгарым имнэ кап вэлэн кэлыштарыман, чот энэртэн шупшаш кўлмо кап ужаш вэлэн лач пижын шогы-маш лийжэ. Тўрлө имньым кап кыл ужашыжат— вачыжэ, шўжө, вачэвалжэ ик лопкытан да кутытан огытыл. Сандэнэ имнэ вачэвал, онжо да монь ынжэ йыгалт сусырго манын омытам, өрнчакым да моло кычкымэ ўзгарымат кап ужаш-влак-лан кэлыштарыман, укэ гын, куго омыта альэ өрнчак имньын ужашыжым йыга, изэ — могырым ишэн, пашалан аптырата. кажнэ имньын омыта ўзгаржэ номырымло лийжэ, паша дэч вара тудо ви-таштэ лўмын вэрыштэ тугай номыран ишкыштак кэчыжэ. Ты номыр имньын номыржо дэн ик га-ньяк лийман.

Имнэ-влакын пашашт гыч толмөнгө коньух паша ыштышэ колхозник дэч имнэ-влакын тазалыкышт да кузэ паша ыштымант нэргэн палэн налшашан. Тылэч посна омыта ўзгарын сайлыкшымат ончыман. Тыштэ палымэ ситыдымашым альэ кэлшыдымашым содор тёрлатыман, имньын изыш сусыргымыжым бригадирлан да санитарлан шиштарыман. Ты пашаштэ эскэрыдымаш, айда-лийжэ ыштымант имньын тазалыкшым локтылэш, паша ыштэн кэртмант сайлыкшым волта, йатыр годым имньым йөрнэш альэ кужо йёрдымант лук-тэш.

Имнэ паркын паша ыштэн кэртмант сайлыкым волтышо — омыта ўзгар пашаштэ лийшэ обэзличкэ дэн коньух эн чот, эн тўнг кучэдалшэ улэш.

Кучышаш тыгыдэ үзгар-влакым—шөрмыч кылым, чажым, мушкыр йымал да шылыж вал кандром, постромкым да тулэч молымат кажнэ имньылан паша тунгалмэ дэч ончыч, тэлымак йамдылаш күлэш; ты-влак эрээк йамдэ (запасыштэ) лийман.

Имньын паша кэчыжэ нормироваймэ лийжэ, паша годымсо кандарымэ жапым пэнгыдын да күлэш сэмын ыштыман, Тывэч палэ. Кандарымэ жапым имньын пашажым ончэн ыштыман. Имньэ утыж дэн ынжэ нойо да пытышэ вийжым тэмэн шогыжо манын имньым жапын-жапын кандарыман.

Кажнэ колхозышто кэчэ эртарымэ порьадокым ыштыман, тидым производствэннэ совэщанэ пэныгдэмда, чыла колхозник-влакат палэн шогат. Йал озанлык паша жапыштэ ыштышаш примэрный планым ончыктэна: эрдэнэ — 6 гыч 9 шагат мартэ пашам ыштыман, 9 гыч 10 шагат мартэ имньым пукшыман да кандарыман, 10 гыч 12 мартэ пашам ыштыман, 12 гыч 14 мартэ сайын пукшэн кандарыман, 14 гыч 17 мартэ пашам ыштыман, 17 гыч 18 мартэ кандарыман, 18 гыч 20 мартэ адак пашам ыштыман, тылэч вара йуд воштан имньым канаш шогалтаг.

Кэнэжым имньым сай йужышто кандарыман, пукшымаштэ (кожлаштэ, олыкышто да монь) утларак сай.

Тыгай кэчэ порьадок годым имньэ кэчэ мучко 10 шагат пашам ышта, пасу паша шуко годым 12 шагатышкат шукташ лийэш, ты годымат кандарымэ жапым йэшарыман.

Дэкадыштэ (лу кэчыштэ) имньылан ик кэчэ канымэ жап пуалтэш, ты годым имньылан канашыжэ сай йоным ыштыман — сай пукшаш, йуштылташ да күтымө вэрыш колташ.

Чыла кандарымэ жап годымат коньух имньым сай пукшыжо да чыла ситыдымашым эскэрэн шогыжо. Имньэ-влак колхоз оралтэ дэч пэлнэ пашам ышта гын, тувэчын кондымо ок күд, тыгэ ышты-

мэ дэн жап да имньын вийжэ арам йомэш, Ты годым паша ыштымаш вэрыштэ имньэ-влак шогашлан да йур, мардэж да кэчэ дэч авыраш вэрч эн куштылго, эн простой лэвашым ыштыман.

10. ПРОИЗВОДСТВЭННЬЭ БРИГАДЫШ-ТЭ ИМНЬЫМ КУЧЫЛТМО ГОДЫМ ПАШАМ ШЫНДЫМАШ.

Пашам прамай шындымаш— колхоз-влакым озанлык-организационно пэнгьдэмдымаштэ тунг усло-в й улэш, тидым шуктэн гына мэ паша лэктышым да пашан сайлыкшым нөлталын кэртына. Тугэ гынат, шуко колхозлаштэ паша шындымаш нэргэн шагал шоналтат, аламан ончалыт. Колхоз правлэн-влак Ленинын— „Паша лэктыш—тидэ пытартыш шотышто у обществэннэ строй сэнгымашын эн кулэш, эн куго условийжэ“ манмэ мутшым тучкыдынак мондат. Колхозышто пашам тыгэ шындыман. Имньэ дэн пашам ыштышэ колхозник имньым ончымашлан, аралымашлан да пашаштэ кучылт-машлан вуйын шогыжо. Имньэ-влакым производствэннэ бригадылан кучыктэн пуман, бригадыштэ кажнэ паша ыштышэ колхозниклан кучыктэн пуман.

Йатыр колхозлаштэ имньэ ончымаш паша пэш начар шындымэ, имньэ-влак производствэннэ бригадылан, бригадэ көргыштө посна колхозниклан кучыктэн пумо огыл, вэс сэмын манаш гын, Обэзличкэ пэш чот шарлэн.

„Обэзличкэ уло годым паша лэктыш дэн продуксий сайлыкым вийын нөлталмэ нэргэн да мэханизм, станок, инструмэнт-влакым сай ончымэ нэргэн мутат лийын ок кэрт“ (Сталин). Обэзличкэ ваштарэш кучэдалаш колхозник-влакым кумдан шупшман.

Обэзличкым пытарышаш вэрч колхоз правлэн

кажнэ производствѣннѣ бригадылан ик монар имным кучыктэн пужо. Имным тыгэ шэлэдымашым айда лийжэ ыштыман огыл, мут гыч, тыгай примэр уло: чыла бригадылан имным ик тѳр пшат, тыгэ ик бригадыштэ имнѣ утыж дѣнэ лийѣш, вѣсыштэ — ситыдымаш. Тыгэ тѳр шэлэдымаш гыч йѳршѣш коранман, имнѣ-влакым бригадылан пашаштыжѣ чын кѳлмаш почѣш вѣлѣ шэлэдыман. Производствѣннѣ бригадылан имнѣ-влак пумашым актѣш возат. Бригадѣ кѳргыштѳ имнѣ влак вийанышт да паша ыштэн кѣртмышт шот дѣнэ кашаклан пѳлалтыт. Чыла кушкын шушо имным примѣрнѣ тѣвѣ тыгэ кумытѣ пѳлаш лийѣш:

I кашак — нѣлѣ пашалан йѳршѳ сайын пукшымо, чылт таза имнѣ-влак;

II кашак — нѣлырак (кыдалаш) да куштылго пашалан йѳршѳ начаррак пукшымо да тѳж вѳлѳ-влак.

III кашак — ты жапыштѣ пашалан йѳрдѣмѳ начар имнѣ-влак.

II дѣн III кашак имнѣ-влакым ончаш да пукшаш сай опытан колхозникым шогалтыман. Моланжѣ палѣ. Сай ончѣн пукшымо дѣн ты имнѣ-влакым кѳчык жапыштѣ сай имнѣ кашакыш савырѣн шукташ.

Имнѣ-влакым бригадѣ шот дѣн пѳлкалѣн шуктымѳнгѳ кычкымѣ ѳзгарым (орвам, тѣрым да монь) да омыта ѳзгарым посна имнѣ-влаклан палѣмдат, ты годымак колхозник-влакымат имнѣ шот дѣнѣ пѳлымаш ышталтѣш. Кычкымѣ ѳзгарым имнѣ-влакын ик гай улмыштым ончѣн пѳлыман, ты годом кашакыш пуртымашат пужалтман огыл.

Имным производствѣннѣ бригадыш пумо годом ыштымѣ актыш имнын лѳмжым, номыржым, тазалыкшым да вѳлын тѳжылыкшым, кунам чома ыштымыжым ончыктыман. Ты актыштак имнылан кучыктэн пумо ѳзгарым да колхозник-влакымат ончыктыман.

„Бригадэ көргыштө имньын сайлыкшэ вэрч да күлэш ұзгарым эскэраш имньэ дэн паша ыштышэ колхозник-влак вуйын шогат. (ССРУшэм колхозцентрын 1932-ий, 8 фэвраль-ыштэ лукмо пунчалжэ гыч).

Ындэ курго йамдылышэ-коньух (коньух-фуражир) нэргэн шогалына. Курго йамдылышын пашажэ тыгай лийман: кургым шупшыктымаш, йамдылымаш, пукшымаш, вұдым йамдылымаш да йұдым да кэчывалым имньэ-влакым канымышт годым эскэримаш (оролымаш). Кұшнө ончыктымо паша-влаклан тудо вуйын шога.

Имньэ дэн ыштышэ колхозник-влак курго йамдылышэ-коньухын пашажым — имньэ пукшымым, канымым эскэрэн шогышашан улыт.

Коньух вашталтымаш обэзличкым да пашалан вуйын шогыдымым кушта, сандэнэ коньухым тўчыдын вашталтымаш огыл. Чынжым тыштэ тыгэ лэктэш: коньухым тўчыдын вашталтыл шогымо годым имньэ вита эртэн коштмаш вита шавырна, тыгэ коньух шкэ пашажлан ұшаныдымэ да тудым луктын вэс пашаш колтэн кэртыт манмэ ой лэктэш, тывэчын пашаштэ кумыл шупшмаш да вуйын шогыдымаш лэктэш. Сандэнэ ойырымо коньухым кужо жаплан пэнгыдэмдаш күлэш.

Коньухлан да имньэ дэн пашам ыштышэ колхозник-влаклан паша-кэчым чотлымо годым имньын сайлыкшым ончыман.

Ындэ имньэ дэн пашам ыштышэ колхозник нэргэн күчыкын гына шогална. Йатыр колхозлаштэ умылдымо колхозник-влак пашам вашкэ пытарынаш вэрч имньым йөршын йарнымашкэ шуктэныт. Тывэчын тыгай шот лэктэш: паша нормо шукталтэш, колхозник-влакын пашашт нормым тэмымаш дэн аклалтэш, имньэ-влак гын йол ұмбалнэ пыкшэ шогат.

„Имнэ дэнэ пашам ыштышэ колхозник-влак да коньух коклаштэ пашадарым сдэлынэ — премиальнэ тўлымашым пуртымо годым паша нормым шуктымым вэлэ огыл, имнын сайлыкшым (тазалыкшым, вийынлыкшым) ончэн нунын пашаштым аклыман“ (ССРУшэм Рудё Исполнителынэ Комитэтын да Совнаркомын 27 майыштэ лукмо пунчалышт гыч).

Тывэч налэ. Колхозник паша нормым тэма гынат, тудо имным чот индыра гын, тудлан пашакэчым изэмдэн возат. Коньухын пашажым чотлымо годымат тудын пашажым, паша шуктымашыжым да пашан кугытшо дэн сайлыкшым обэзатэлынэ чот ончэн паша-кэчым чотлэн аклыман.

Производствэнынэ бригадын бригадирлан имнын пашажым, пашаштэ кучалтым да кузэ ашналттым эрээк ончыман, палымэ ситыдымаш-влакым тунамак пытарэн толман, бригадыштэ улшо имнэ-влакым ончаш, пукшаш, пашаштэ кучылташ, тазалыкшым ончаш бригадир вуйын шогыжо манын колхоз правлэн жапыштыжэ бригадирлан шижш-тара.

Рвэээ имным, вўлым да монь ончыман пашан нормыжо. Имнэ товарнэ фэрмылан ССРУшэм Наркомзэм да колхозцентр тыгай примэрнэ паша нормым пэныдэмдэн (4-шэ таблицым ончо).

Мэмнан шонымаштэ ты нормо, вэрыссэ шотлан кэлыштарэн колхоз озанлыккланат кэлшышэ лийын кэртэш.

Коньух дэн бригадирын пашашт.

Имным ввташтэ ашнымэ годым коньухын пашажэ тыгай лийман:

1. Имным пукшыманш да йўктыманш;
2. Кургым йамдылыманш да вўдым кургым шупшыктыманш;
3. Имнын кўчшым аралыманш;
4. Имным, станокым, пукшымо волым эрыктыманш;

5. Омыта узгарым аралымаш.

Имнэ-влак коклаштэ чэр лэкмэ годым коньух бригадирлан да вэтпэрсоналлан ты нэргэн жапыштэ шижтара, нунын кўштымынштым сайын шуктэн шога.

Производствэньнэ бригадыштэ 70—80 имнэ дэч утла улмо годым эн сай коньух кокла гыч кугырак (старший) коньухым ойырыман. Кугырак коньух моло коньух дэн пырляк пашам ик төр ышта да тулэч посна тудлан тыгай паша-влак пуалтыт:

1. Коньух коклаштэ пашам пöлымаш;
2. Коньух-влакын пашаштым виктарэн да эскэрэн шогымаш;
3. Жапыштэ кургым да вўдым кондымашым организовайымаш;
4. Кажнэ коньухын пашажын кугытшым да сайлыкшым чотлымаш;

Кугырак коньух чыла имнэ-влакым ончымашлан да нунын тазалыкыштым аралымэ пашалаң вуйын шога.

Кугырак коньухлан, пашам виктарэн шогымыжлан паша-кэчым йэшарэн пуат, паша-кэчын кугытшым колхоз правлэн производствэньнэ бригадын бригадиржэ дэн пырля ончыктат.

Производствэньнэ бригадын бригадиржэ имнэ пукшымым, нашаштэ кучымым кэчэ йэда эскэра. Тылэч посна бригадирлан тыгай пашам шуктыман:

1. Чома ыштышаш лишан тўж вўлым куштылго пашаштэ кучаш, чомалымэ дэч ик тылызэ ончыч паша гыч вўлым корандыман;
2. Чомажым пукшышо вўлым пашаштэ кучымо годым чомажэ жапыштэ аваж чизым шупшашлан пашам тидлан йөнэштарэн ыштыман;
3. Кажнэ имнылан шкэнжын омыта узгаржэ лиймым эскэрыман;
4. Имнэ-влак, пукшымо вол, вита да монь кузэ эрыктымым эскэрыман;
5. Имнэ ончымашым да аклэн пөлэк пумашым организовайа;

6. Пашаш кайымэ дэч ончыч чыла имным да нунын омыта дэн кычкымэ Узгарыштым ончымаш, адак могай имным тазалыкыш шот дэн могай пашаштэ кучаш лиймым раш ончыкташ.

Эпо уэш каласэна, производственнэ бригадыштэ улшо чыла имнын сайлыкыштан да нуным пашаштэ кучылтмашлан бригадир вуйын шога.

4-шэ таблицэ.

Имнэ таварнэ фермын примэрнэ паша нормыжо

Имнэ-влак	Пашан кугышо (нагрузко).	Пашан группыжо.	Пашан паша-кэчэ дэн аклымаш
-----------	--------------------------	-----------------	-----------------------------

I. Виташтэ ашнымэ годым:

1. Вүлө-влак	10	нэлэ	1,00	Йэшаралтэш: кажнэ вүлым коштыктымылан ик паша-кэчэ, сайын чомалымылан — 2 паша-кэчэ; аваж дэч ойырымэш сай ончымо чомалан — 12 паша-кэчэ.
2. Коштыктышаш ожо-влак.				
а) коштыктымэ жапыштэ. . .	3	.	1,00	Кажнэ коштыктымо да тўжанжэ вүлылан 0,5 паша-кэчэ йэшаралтэш.
б) моло годым.	6	.	1,00	
3. Ик ийаш мартэ ава дэч ойырымо чомам ончымаш. . . .	12	.	1,00	
4. Ик ий дэч куго талгудым ончымаш. . . .	12	.	1,00	

Имнэ влак	Пашан кугышто (на ггузко.	Пашан группажо.	Пашан паша-кэчэ дэ актымаш
-----------	---------------------------	-----------------	----------------------------

II. Күтыштö ашнымэ годым.

1. Коштыкты-шаш вүлб-влак.	20—25	нэлэ	1,00	Чома колымашым % шот дэнэ (4%) ончыкты-маш нормым изэмдымэ годым ава дэч ойырымэш ашнымэ кажнэ чомалан 3 паша кэчэ йэшарэн пуалтэш.
2. Моло жап годым вүлым ончымаш:				6% дэч шагал чома колымэш лиймэ годым кажнэ та а чомалан 3 паша-кэчэ йэшаралт пуалтэш. Ий гыч 2-ий мартэ 3% дэч да 2-ий гыч 3-ий мартэ 2% дэч шагал колымаш годым кажнэ та а чомалан 3 пашакэчэ йэшаралт пуалтэш.
а) тэлым	40	"	1,00	
б) кэнгэжым	50	"	1,00	
3. Ик ийаш мартэ ава дэч ойырымо чомам ончымаш. . . .	40	"	1,00	
4. Ик ийаш дэч куго чомам ончымаш. . . .	40	"	1,00	

Колхозышто культур-политик пашам шындымаш да имным аралымэ дэн сайэмдымэ вэрч кучэдалмаш.

Колхозышто культур-политик-мэр пашам шарымаш — путракат куго вэрим налэш, пэш күлэшанлан чотлалтэш. Ты пашан күлэшыжым умылдымо да кумдан тудым илышым пуртэн моштыдымо комунист да колхоз пашам вуйлатышэ-влак нимоланат огыт йөрö.

Политик паша шкэ ончыланжэ могай задачым шында?

Эн ончычак, колхозник-влакым комунист партий йыр чумырэн, нунылан партийын да правительствын колхоз-влакым пэнгидэмдымэ да колхозник-влакын илышыштым сайэмдымэ нэргэн пунчалыштым да лозунгыштым сайын умландарыман.

1932-ий 27 майыштэ да 1933-ий 10 фэвральышты имным аралымэ да сайэмдымэ нэргэн правительствэ кок пунчалым лукто. Ты пунчал-влак кумдан шарымэ, тыштат ты справочникыштат нуно пэчатлалтыныт.

Ты пунчал нэргэн чыла колхозник, путыракшым чыла коньух-влак шинчэн шогат мо? Чыла колхозышто ты пунчалым турсак да раш шуктэн шогат мо? Укэ, чыла колхозыштак шуктэн огыт шого.

Колхоз пашам сайэмдышаш да имным аралышаш вэрч кўшнő ончыктымо пунчал-влакым кумдан тунэмаш да лончылаш тўнгалман.

Палэ, партийын да правительствын директивыштым колхозник-влак тунэм шумаш пашам чот сайэмда, имным аралымашымат ончык колта.

1933-ий, фэвраль тылызыштэ Москошто колхозник-ударник-влакын с'эздышт лийэ, с'эздыш 1500 колхозник-ударник-влак погынэн улыт ильэ. Нуно ССРУшэмысэ чыла колхозлан возымо обращэныштышт имнэ нэргэн тыгэ ончыктышт:

„Имнылан — ўшан ончымаш“.

„Ындэ имнэ нэргэн, илышэ шупшо вий нэргэн ойлэна. Мэ шурно лэктышым нőлталаш, да мэмнап колхоз-влакын доходыштым кугэмдаш кучэдалнэна гын, кызытак имным шошым агалан йамдылыман. Ик трактыр дэнэ гына, кэч шўдő витлэ вэлэ огыл, кум шўдő альэ вич шўдő тужэм трактыр уло гынат, озанлыкыштэ, утларакшым шошымсо пашам ыштэн шукташ ок лий. Колхозым ыштымэ годым кулак тыгэ ойлыш: колхозышто трактыр уло ўмбач имнын кўлэшыжэ ок лий, сандэнэ

тудын нэргэн шонымат ок кұл, тудым ончымат ок кұл. Кузэ да кужэч пэршашыжым кулак шинчэн шогэн. Шинчам кумыдэ, шкэнан титакнам вигок каласыман — кулак ыш йонло. Кулакын энгырышкышт логалшэ колхозник-влак йатыр лэктыч.

Ындыжым сокыр-влакат, нунат ты нэргэн раш ужыт дыр: йал озанлыкыштэ кэч кунамат, 100 процэнлан тудым мэханизировайэна гынат, имньэ дэч посна илаш ок лий. Мутлан, шошымым нална. Тунам кажнэ кэчэ, кажнэ шагатат мыланна шэргэ. Мландэ кылмэ пытэн шушынак, колхозник-влак-лан пасуш лэкман. Ты жапыштэ трактыр, путыракшым тыртышан трактыр пасушто паша ыштымэ олмэш лавраш пижын мўгырэн шинчаш тўна-лэш. Тыштэ лач имньэ дэнэ гына эр ўдымашым эртарэң кэртына.

Озанлыкыштэ тыгай паша, трактырым имньэ дэн содор вашталташ кўлмаш йатыр уло. Колхоз озанлыкыштэ чыла шупшыктымо пашам чотлаш гын, имньын кўлэшыжэ пэш раш палэ лийэш; тывэчак тэвэ тидат койэш: имньын озанлыкыштэ кўлэшыжэ трактыр кўлэш дэн икгайак.

Кызытсэ жапыштэ мэмнан трактыр-влакна пэш шукак огытыл, сандэнэ имньэ дэч посна озанлык пашам колташ шоныманат огыл. Пытартышэш, мыланна, колхозник-влак-лан тидымат мондыман огыл: сай, пэнгыдэ имньэ-влак мэмнан элым аралаш, мэмнан Йошкар армийлан кўлыт.

Тывэчын, кулакын шонымо корныжо рашак палалтэш. „Имньэ ўмбака шўвалза, кугыжаныш тыланда трактырым пуа“ — манмэ ойжо дэн тудо мом шукташ тўчымыжат пэш палэ. Чынак, шуко колхоз-влак кулак ой почэшак ыштэныт, имньэ ўмбака шўвалыныт. Тыгай колхозышто колхозник-влак коньух паша дэч кораныныт, коньух лиймашым вожылмаш, намыс пашалан шотлэн улыт. Кызытат тыгай койыш йужо вэрэ уло. Имньым ончаш эн начар, нимолан йўрдымў йэнгым шогалтэныт да титакан (штрафан) йэн-влакым виташ,

паша ышташ колтэн шогэныт. Кулаклан тэвэ тидак, тыгай пашак құлын. Шуко колхозлаштэ тыгай йэн-влак коч кулак шкэ кидшым колхоз имнэ витащ, имнэ дэк чыкэн, тыгэ тушто имнэ-влак колымаш, локтылмаш, чэр шарлымаш, курго шолыштмаш, омыта ўзгар локтылмаш да моло врэдитылствэ паша влак шарлышт.

Партий дэн правитэльдствэ шуко кана колхоз-влак дэч врэдитылствэ паша ваштарэш кучэдалаш да имнэ ончымым сай шындаш йодын. Шуко колхоз-влак ты шотышто ончык кайэныт, йужо колхозшто кызыт мартэат витащтэ мо лиймым да кулак дэн врэдитыл вуйлатымым огыт ок уж.

Мэ колхозник влак дэч йодына: кум ий ожно тэмдан кокла гыч монаржэ имнэдымэ улыда ильэ, кузэ тэ йўдшō кэчыжэ имнэ нэргэн, коч йавык имнэым налмэ нэргэн шонэн илэнда? Тэвэ кизыт Лэнин партий да правитыльдствын вуйлатымэ почэш тэ колхозышто шкэндан кидыш лулэн, шўдылэн имнэым налында, тугэ гынат, нинэ имнэ-влакым кулак дэн врэдитыллан ончаш пумаш дэч молым нимомат шонэн муын огыда ул. Коньух пашам ўлык волташ да тудым намыс пашалан шотлаш тўнгалында, йолташ-влак, тидэ молан йора вара?

Коньух паша, тракторист сэмынак — кызыт колхозышто эн вуйын шогымашан паша. Тидым умылза! Көн кидыштэ колхоз имнэ, тудын кидыштыжэ пасу шурно лэктыш, тудын кидыштак тэмдан дохотда. Ты кид-влакым кизытак палэн налзайан, монарэ нуно ўшан кид улыт.

Мэмнан шукыж годым колхозышто коньухлан мыланна кўлдымо йэн-влак шогат. Ўмбач ончы-маштэ сай йэнгла, пашам тыршэн ыштышыла, чэстныла да тыршышыла, койэш, чынжым гын, имнэылан кудо вэлым омыта чиктымым тэнгэчэ вэлэ тудо палэн, тыгай йэн дэч монарак пайдажэ вара.

Мэмнан колхозлаштэ Йошкар армийыш мийэн

толшо да—имнэ нэргэн лүмын тунэмшэ колхозник-влак улыт. Нинэ йэн-влакым йодаш ок лий мо, а мэ чыла колхозник-ударник с'эзд лүм дэн нуным имньым ончымаш пашам шкэ ўмбақышт налаш йодына“.

Колхоз производством организовайаш вэрч ышкэ вийыштым чаманыдымэ, кажнэ кэчын кулак, жулик, йолко-влак дэн писын кучэдалшэ, шкэ колхозыштышт имньым аралэн моштышо колхозник ударник-влак шкэ обрацчэнийыштышт миллионло колхозник-влаклан комунист партийын тўн шонымышым куго дэч куго лозунгшым сайын умландарышэ мут-влакым муын улыт.

Ты историйысэ документ йыр мэр политик пашам чот шарыман.

Колхозышто мэр пашам кузэ шындыман?

а) Эн ончычак, производствэньнэ совэщаным организовайыман. Производствэньнэ совэщаньэ кочгына чыла колхозник да колхоз ўдрамаш-влак колхоз вуйлатымэ пашаштэ активнэ ышташ тўнал кэртыт, сандэнэ кушто производствэньнэ совэщаньэ пашам начарын ышта, тушто мэр политик пашат начар кайа.

Производствэньнэ совэщаньэ эрзак лийын шогэн, колхозын, бригадын да фэрмын ылышыжым, пашажым да моло күлэш йодмаш-влакым лончылэн шогышашан. Моло паша кокла гыч имнэ ончымаш аралымаш да сайэмдымаш паша ўмбак производствэньнэ совэщаньэ чот ончалшашан.

Тўшка колхоз производствэньнэ совэщаныштэ партий да правительствын имнэ нэргэн пунчалышт кузэ ылышыш пурэн шогымым да имньым сайэмдымэ нэргэн чот лончылыман.

Производствэньнэ совэщаныштэ посна коньух-влакын пашаштым лончылэн, сай коньухын да имньым сай ончышо бригадын пашажым сайын, кумдан палыктарыман.

Сай коньух-влаклан чыла сэмынат полшэн шогыман. Тудым колхозым пэнгьдэмдаш вэрч кучэ-

далшылан, сотсиализм вэрч кучэдалшылан шотлэн йыр-ваш пагалыман.

Бригадысэ производственнэ совэщаныштэ имнэ пашаш чот ончалман. Имнэ-влак кузэ пашалан йамдылалтыныт, курго кузэ кучалтэш, имнын сайлыкшэ моганэ, кэчэ йэда нуно эрыкталтыт мо, жапыштыжэ кўчым эрыктат мо, таганлалтыныт мо, тўж вўлын да рвэзэ имнын сайлыкышт, имнэ-влакын паша ыштэн кэртмыштым ончэн нормо ышталтын мо, кажнэ колхозник паша годым кузэ имныжым онча, кажнэ коньух кузэ пашажым ышта да нуно партий дэн правительствыстывын пунчалжым кузэ илышыш пуртэн шогат.

Тэвэ ты паша-влакым бригадысэ производственнэ совэщаныш чыла чот лончылэн налын, тунатак кўлэш практикэ паша пунчалым лукман.

б) Имнэ нэргэн тунэмаш кўлэш. Кажнэ коньухлан да имнэ дэнэ пашам ыштышэ-влаклан имнэ вэлэн пижэдылын, тудым ончэн мошташ кўлэш. Тидэ — обэзатыльнэ правиллан шотлалтэш, тидэ кэч кёланат раш палэ. Имнэ воктэн пижэдылаш да тудын пагам прамай ышталлан имнэ нэргэн альэ вэс сэмын имнэ нэргэн науком тунэмаш кўлэш. Тэвэ ты шотым чыланак умылэн огыт шого. Имнын капкыл ышталтмыжым (анатомийжым) наук кўштымд почэш лукшымашым, ончымашым да ашнымашым, палэн шогаш кўлэш. Тылэч посна имнын чэр-влакыштым палэн, эн куштылго пёрвой полышым (вэтворач толмэш) пуэн моштыман.

Тидым шинчыдымэ коньух — начар коньух. Тыгай коньух да колхозник-влакат шагалак огыл: „Мэ изыньэкак имнэ дэн паша ышташ тунэмын улна. Мэ чыла шинчэна. Сандэнэ мыланна тунэмаш нимоланат ок кўл. Лучо вэс йэн-влак тунэмышт“. Тидэ — шэнтгэлан кодшо, сознаньыдымэ, умлыдымо йэнгын ойжо. Чынжым, колхоз ты йэн-влаклан кугыжанышлан кўлшө куго пашам ўшанэн пуэн, тидым нуно огыт умло. Кугыжанышлан

күлшө паша дэк сайын пашам палэн, науко ойыш энэртэн мийыман.

Шомакдэ гыч палэ, йатыр коньух да колхозник-влак улыт, нуно имньэ ончымаш пашам сай шын-дэныт, тыштат имньэ нэргэнсэ науком сайын палышэ колньух гына кугын пайдам кондэн кэртэш.

Имньэ нэргэн тунэмашлан вэтврач альэ имньэ шинчышэ да правлэн колтымо дэн курсышто тунэмшэ вуйлатымэ почэш колхозышто кружокым почман. Тылэч посна вэтврач колхозышто тўчык-дынрак имньэ нэргэн лэкцым лудшо, пугыракшым коньух-влак дэнэ мутланыжэ манын правлэнлан тыршыман.

Лиймэ сэмын коньух-влакым имньэ нэргэн тунэммэ курсыш колташ күлэш.

Коньух-влак сай грамотан лийын, имньэ нэргэн күлэш сэмын лудын кэртишт манын правлэн нунылан тунэмашышт полшышан улыт.

в) Пырдыж газетым шарымаш. Партийын да правительствын имньэ нэргэн лукмо пунчалыштым илышыш пуртымаш пашаштэ пырдыж газет пэш куго вэрым налэш. Колхозласэ пырдыж газет-влакын вийын паша ыштымашышт нэргэн йатыр примэр улыт.

Мутлан, 1932 ийын шошым ўдымө да шурно погымө кампаньэ годым шуко колхозлаштэ пырдыж газет кэчэ йэда лэктэдэн, ўдымө дэн шурно погымө кампаньын чыла пашажымат вошт ончымыла ончыктэн шогышт.

Колхозысо, имньэ товарнэ фэрмын да производственнэ бригадын газетышт имньэ вуй чотым шукэмдымаш да сайэмдымаш паша вэрч эрэак кучэдал шогышашан улыт. Партийын да правительствын имньэ нэргэн пунчалыштым илышыш тўрсак пуртышаш вэрч пырдыж газет колхозник-влакым ты паша йыр чумыра.

Имньэ вэрч кучэдалмаштэ пырдыш газетлан кузэ пашам шындыман?

Эн ончычак, тудын редакцыжлан да йалкор-влак-лан виташтэ пасушто мо лиймым сай шинчэн шогыман. Имньым начарын ончымаш ик-канат газет дэч ёрдыжэш кийэн ынжэ код.

Виташтэ могай порьадок улмым, имньым кузэ эрыктымым, кузэ пукшымым да таганлымым, курго шолыштмашым, колхозник-влак имньым кузэ ончымым, утыж дэн имньылан оптымым да монь пырдыж газет эрзак эскэрэн шогышашан. Тидын дэн пырля ончыл коньух-влакын да сай ыштышэ колхозник-влакын пашаштым палэн, тидым моло вэрэ кумдан шарыман.

Пырдыж газет редакцияй коньух ойырымашым эскэрэн шогыжо, коньухлан эн сай, колхоз пашалан вийын уло кумыл дэн пижшэ колхозник-влакым вэлэ шогалтымашым эскэржэ, имнэ нэргэн тунэмме кружоклан чарныдэ эрзак пашам ышташ йоным ыштымашым эскэржэ, адак имнэ ончымо да тудым пашаштэ прамай кучымаш пашаш сотсиалист тагасымашым пурташ йөнэштарымым да коньух да имнэ дэнэ ыштышэ колхозник-влакым тушко шупшмашым эскэржэ.

Сотсиалист тагасымаш дэн ударничествым шарымаш, ССРУшэм колхозник-ударник влакын 1-й с'йездшын дэлэгатышт, Москосо фабрик да заводыш мийэн, тушто паша кайымым ужын да палэн налмөнгышт шкэ обрацэныштышт тэвэ мом возат:

„Колхоз-влакым пэнгымдышаш вэрч да чыла колхозым куго дохотаныш савырашлан мыланна пашазэ-влак дэч тунэмман, нунын дэч примэрым налман.

Тэвэ мэ колхозник-ударник-влак, йошкар столицыштэ нашазэ-ударник-влак дэнэ ваш лийна, фабрикиштэ да заводыштэ уна лийна. Турлө паша нэргэн мутланышна, шуко колна, шуко ужна. Нуно мэмнан с'йездыштат лийыч, шкэныштын ончык каймышт нэргэн ойлышт. Мэ тэвэ тидым гына ончыктэна; мэ шэнгэлан кодына, йолташ колхозник-

влак, мэ пашаштына пашазэ-влак дэч пэш шэнтэ лан кодына.

Ончалзайан, пөрвой вичийашлыкыштэ пашазэ-влак могоньэ пашам ыштэныт монарэ у фабри-кым, монарэ у заводым ыштышт, Ындэ мэмнан пашазэ-крэстйан власнан шкэнжын нэлэ промыш-лэнышэ, шкэнжын трактыр, автомобиль да ком-байн заводшо уло. Ындэ мэ шкэнан кугыжаны-штэ чыла кўлшө машина-влакым ыштэн кэртына. Шкэ вийыштым чаманыдэ, мэмнан йолташ пашазэ-влак гэройла пашам ыштат. Тыштэ, кажнэ фабри-кыштэ, кажнэ заводышто, кажнэ у оралтэ ышты-маштэ, кажнэ цэхыштэ, кажнэ бригадыштэ сотсиа-лист тагасымаш да ударничествэ кумдан шарымэ. Йолташ колхозник-влак, тэвэ тидэ чынак талэ паша. Тыштэ мыланна тунэмшашна шуко уло“.

Колхозник-ударник-влак пэш чыным возат. Чы-нак, пашазэ клас кучык жапыштэ шуко фабрикум да заводым ыштэн шуктыш, колхозник-влаклан трактырым, автомобильым, комбайным, шиймэ (кы-рымэ) ўдымо машинам колтэн шогыш. Тидым чылажымат нуно партийын да правительствын кўштымө почэш сотсиалист тагасымаш дэн удар-ничествын кумдан ылышыш пуртэн да сотсиализм ыштымэ пашалан уло кумыл дэн пижын гына ыш-тэн шуктышт.

Ончыл колхоз-влак фабрик да завод дэч при-мэрым нальыч, колхозник-влак коклаштэ сотсиа-лист тагасымаш дэн ударничествым шарышт, ты-гэ колхоз-влак пэнгыдэмыт да кушкыт.

Чыла колхоз-влаклан шкэдэнышт сотсиалист тагасымашым чот шарэн колхозник-ударник с'йэз-дын обрацэныштан ваш мутым пуман.

Колхоз коньух-влаклан чылаштанат ударник кашакыш шогалын, партийнын да правительствын имньэ нэргэн лукмо дирэктивным шукташ шкэ коклаштышт сотсиалист тагасымаш договорым ыштыман.

Колхоз правлэн коньух дэн колхозник коклаштэ

сотсиалист тангасымаш да ударничествым шарымаш пашалан эрзак полшэн шогышашан. Сотсиалист тангасымашын рэзулытатым колхозышто, эн койшо вэрэш кэчэ йэда возэн сакыман.

Ойыралт шогышо ударник-влакым, нунын имньыштын сайлыкышт моло дэч кўшняо шога гын, нуным посна ойырэн пөлэклыман.

Паша дисциплиным пэнгыдышаш вэрч кучэдалмаштэ да прогульщик дэн йолко-влак дэнэ кучэдалмаштэ — сотсиалист тангасымаш да ударничествэ пэш куго вэрэм налыт.

Фабрикыштэ да заводышто прогульщик дэнэ йолко-ваштарэш чаманыдэ кучэдалыт. Тушто йолколан, прогульщиклан да йўшылан вэр укэ. Йотыр колхозлаштэ йолко ваштарэш пэш эркын кучэдалыт, тыгэ колхозлан пэш куго энгэкым кондат.

Йолко влак ваштарэш, паша гыч корангын чэстнэ колхозник шуй умбалнэ илаш тóчышó да колхозын чыла пашажым кўрлын шогышо йэнг ваштарэш чарныдэ, нуным чаманыдэ кучэдалман. Тушто ни могай чаманымашат лийман огыл „Кó пашам окыштэ, тудо ок коч“ — Лэнин лозунг тыганьэ. Сай колхоз илыш ыштымашым пужэн шогышо, йара кочшылан ик пырчэ колхоз киндат пуалтман огыл. Тыганьэ колхозник-влакын лозунгышт, тидым тўрыс илышыш пуртыман.

Мэмнан колхозышто шуко ситыдымаш уло. Тугэ гынат, тидым сай колхозник-влак, партий да правительствэ вуйлатымаш почэш ты ситыдымашым вашкэ пытарат.

Нуно шурно лэктышым нóлталын, пашазэ вольыкым аралымашым шуктэн кэртыт, колхоз гыч кулак да жулик-влакым вожшо гычак корангат, паша дисциплин шиндымашым да кугыжаныш заданьым тэмымашым шуктэн кэртыт, тыгэ куго дохотан колхозым ыштэн, колхозник-влакын илышыштым культурный да зажиточныш шуктат.

ШОШЫМ ҰДЫМАШЛАН ПАШАЗЭ ВОЛЫКЫМ ЙАМДЫЛЫМЭ НЭРГЭН

ССРУшэм Совнаркомын да ВКП(б) Рүдө
Комитэтын пунчалышт.

Шошым ұдымашын, пугыракшым тудын эрта-
рымаш жапшын ончык кайымашыжэ пашазэ волы-
кым, эн ончычак имным шошым агалан сайын
йамдылымашым пэш чот онча. Партий дэнэ пра-
витыльствэ имнэ ончымашым, пукшымашым, ара-
лымашым да кучылтмашым талын сайэмдымэ нэр-
гэн йатыр кана ончыктышт гынат, колхозлаштэ,
совхозлаштэ ты пашаштэ вашталташ ситышынак
лийын огыл.

Айда лийжэ да обэзличкэ шот дэн имным он-
чымаш, йонгылыш, йужо годым йанлыкла имным
кучылтмаш да пукшымаш пашам начар шындымаш
йатыр колхозлаштэ ұдымө план тэмымашым, пу-
тыракшым тудым жапыштэ шуктымашым кўрлын
кэртят.

Пашазэ волыкым (имным, ұшкыжым да вўйчым)
шошым ұдымө кампаньылан сайын йамдылышаш
вэрч ССРУшэм Совнарком дэн ВКП(б) Рүдө ко-
митэт пунчалыт:

1. 20-шо фэвраль мартэ гыла колхозышто да
совхозышто имнэ-влакым сайын ончэн кок ка-
шаклан — паша ыштэн кэртшэ да начар вийан-
влаклан пөлаш кўлэш. Ты пашам колхоз вуйла-
тышэ да совхоз дирэктыр-влак эртарат, нуно ты
паша эртармылан вуйын шогат.

Начар вийан имньэ-влакын шошым удаш лэк-мэш паша ыштэн кэртмыштым нолталшаш вэрч, нуным кызытак кэч могай паша гычат корангдэн сай кургыш шогалтыман.

Производственньэ обласлаштэ (Йуд йымал Кавказыштэ, Украиныштэ, Кыдал Йулышто, Ёлыл Йулышто) паша ыштэн кэртшэ имньэ-влакым удаш тунгалмэ дэч 3 арня ончыч сай кургыш да канаш шогалтыман.

Чыла туж вүлө-влакым чомалымэ дэч кок тылызэ ончыч нэлэ пашаш кучыман огыл, чомалы-мөнггыжат ик тылызэ дэч вара гына пашаш кучыман.

Ты паша-влакым илышыштэ ыштэн шуктымылан, бригадыштэ бригадир, пүтынь колхозышто — колхоз вуйлатышэ вуйын шогат; тидым шуктымаштэ да ыштымаштэ контроль паша йалсовэт вуйлатышэ да йалысэ партийчэкэ сэкретарь умбак возэш.

2. Чыла колхозыштэ да чыла совхозлашэ имньэ-влаклан удымö жап мучко ситышэ сай куштра кургым (олымым, шудым да арвам), ик имньылан кэчэш 10 — 12 кгм, ушкыжлан 18 — 20 кгм, шотлэн, вийан кургым имньылан удымö жап мучкылан, 2—3 сэтньэр вийан кургым ойырэн йамдылыман, тыштэ, эн ончычак, вакш дэч лэкшэ кучам, шоктышым, сортватлымэ годым лэкшэ почым чот йамдылыман. Ты паша-влакым колхоз вуйлатышэ да совхоз дирэктор-влак илышыш пуртэн шогат, нуно тидын вэрч вуйын шогат.

Ойырымо курго бригадир кидыш пуалтэш; шошым удымö кампаньэ мучко ситышын ты кургым пукшэн шогыман.

Облас дэн Крайисполком вуйлатышэ-влаклан куштыра курго ситыдымэ колхоз-влакыш ситышэ кургым курго утыж дэнэ улан колхоз гыч пэш вашкэ колташ күшталтэш.

Нунын (колхоз вуйлатышэ да совхоз дирэктор-влак) вуйын шогымышт почэшак куштыра кургым

имылан мөлэмдэн (олымым пүчкэдэн, арвам, вуйым да монь паритдэн, жапыштыжэ имным йүктэн да монь) пукшымашым сайын организоватлыман.

3. Ойырымо кургым чынжэ дэнак аралаш йоным ыштыман. Колхозышто кургым шолыштмылан да шалатылмылан мэр собствэносым арылымэ закон почэш уголовно шот дэнэ судитлыман.

4. Колхозышто, кушто альэ мартэат имнэ ок эрыкталт гын, кажнэ кэчын имнэ эрыктымашым, да күч эрыктымашым илышыш пуртыман. Имнэ эрыктымашым да жапыштыжэ тудым таганлымашым колхоз вуйлатышэ дэн бригадирлан эрээк эскэрэн шогыман.

5. Чыла совхоз директыр-влаклан да колхоз правлэнлан күшталтэш: 1-шэ мартлан чыла коньух да пашазэ ўшкыжым ончышо-влакым лончылшо провэркым эртарыман, ты куго күлэшан пашашкэ эн сай кумылан колхозник да совхоз пашазэ-влак вэлэ шогалышт; социальнэ — тушман элэмэнт-влакым имнэ ончымаш паша гыч вигок корандыман. Сайылымэ коньухым постойаннэ коньухлан чотлэн, тудлан 10 имнэ дэч коч пуман огыл.

6. Имным кучылтмаштэ обэзличкым пытарышаш вэрч имнэ дэн паша ыштышэ кажнэ колхозниклан йал озанлык паша мучко жаплан посна кок имным кучыктэн пуман, тидын дэн пырля, нуно шкэ имныштым аралаш, сайын ончаш да жапыштышэ пукшаш вуйын шогат.

Машина трактыр станцэ вэлэнсэ колхозлаштэ чыла имнэ пасу пашаштэ тўрыс кучалтшэ. Машина трактыр станцэ директырлан тудын полшымо колхозышто имнэ-влак күлэш сэмын пашаштэ кучалтшэ да аралалтшэ, тугак трактыр дэн шупшо вийым имнэ-влакым пасу пашаштэ прамай шогалтылаш, кучылташ күшталтэш.

Машина трактыр станцэ да совхоз политпөлка-влаклан, нунын полшымо колхозлаштэ шоным аңалан (имным) йамдылымаш пашам — пра-

май нуным кучылтмашым, сайын ончымашым, аралымашым эн күлэш пашаш шотлэн шкэ пашаштышт ончыкташ күшталтэш.

9. Шошым ўдымō кампаньэ годым чыла совхозышто да колхозышто имньэ-влаклан арньалан ик канымэ кэчым обэзатыльнэ ыштыман.

Имньэ-влаклан паша нормым ыштымэ годым паша ыштэн кэртмаш шот дэн имньэ-влакым посна кашак-влаклан пōлыман, кажнэ кашаклан посна паша нормым ыштыман.

Колхоз да совхоз-влаклан чыла кычкымэ ўзгарым жапыштыжэ йамдылэн, ачалэн да күлшō узгарым кажнэ имнылан посна палэмдыман (пыжыктыман).

Кычкымэ ўзгарын сайлыкшэ вэрч коньух да имньэ дэн паша ыштышэ колхозник-влак вуйын шогат.

10. Коштыктымо (случко) кампаньэ шошым ўдымō жап дэн иктэш толэш, сандэнэ имньэ ашнымаш пашам нōлталшаш вэрч коштыкташ йбршō вүлō-влакым жапыштэ коштыктэн шуктымаш паша колхоз вуйлатышэ, бригадир да совхоз дирэктыр ўмбак возэш, Коштыктымо кампаньым чын шуктэн шогымым ончымаш да контроль паша парт организацэ дэн йал совет ўмбалнэ лийэш.

11. Шошым ўдаш йамдылалтмэ годым чыла пашазэ-волыклын вэтэринарньэ осмотрым эрта-рыман, ўдымō жап мучко вэтэринар полшымашым вийангдыман, утларакшым удыртыш чэр дэнэ кучэдалмэ пашам сайтын ончаш күлэш. Ты чыла пашам райком дэн риклан организовайаш күшталтэш.

12. Ўдымō жап пытымэш чыла гужповинность пашам чараш, тугак колхоз имньэ-влакым вэрыссэ уполномочэн-влакым, сэдыгайак моло организацэ гыч, кэч Рүдō организацэ гыч толшо уполномоченымат шупшыктымашым йөршэш чараш, рик вуйлатышэ дэн йалсовет вуйлатышылан күшталтэш, нуно вуйын шогат.

13. Имньым прамай кучылтдымо, йанлык сэмын кучылтшо (шупшын кэртдымашын чот оптымаш, шотдэгыч поктымаш, кырымаш да монь) титакан йэнг-влакым пэнгыдын сүдитлыман.

Вэрыссэ органлан да прокуратурлан ик имньэ колымашымат лончылыдэ да титакан йэнгым пэнгыдын сут ончык шогалтыдэ кодыман огыл.

ССРУшэм Рүдö исполнитыльнэ комитэтын да Совнаркомын 1932 ийын 27 майыштэ имньым аралымэ да сайэмдымэ нэргэн лукмо пунчалыштым илышыш пуртымым эскэрымашым прокуратурлан чот вийандаш кўшталтэш.

Йарнэн да йанлыкла пашаштэ кучылтмо дэн колышо имньылан страховой оксам пумашым Госстрах тўлымым йөршэш чараш кўшталтэш.

14. Колхозышто да совхозышто улшо чыла партий члэнлан да комсомол-влаклан пашазэвольыкым, эн ончычак, имньым сайын кучылтмаш пашаштэ кўлэш сэмын, озанлык шот дэн ончымаштэ да прамай пукшэн ашнымаштэ чыла колхозник да совхоз пашачэ-влаклан примэрым ончыктыман.

ССРУшэм Совнарком вуйлатышэ
В. Молотов (Скрьабин)
ВКП (б) Рүдö Комитэтын сэкратарьжэ
И. Сталин

1933 ий, 10 шо фэвраль.

ИМНЬЭ ВУЙ ЧОТЫМ ШУКЭМДЫМАШ ДА ТУДЫМ АРАЛЫМАШ НЭРГЭН

ВКП(б) Рүдо Комитэтын пунчалжэ.

„Колхоз кушмашын кизытсэ жапыштыжэ имньым аклыдымашлан да тугэ шонымашлан пэнгыдэ отпорым пуман“ манын ВКП(б) Рүдö Комитэт дэн моло кўшыл совет орган-влак йатыр кана ончыктышт. (1930 ий, 5-шэ йанварыштэ лукмо ВКП(б) Р. К. пунчалжэ гыч).

Партийын XVI с'йэдшэ чыла партий организа-
зацэ ончылан тыгай задачым шындыш: „Имньым
сайын ончэн ашнэн, лұмын имнэ совхоз товари-
шэствым ышташ“.

Тыгэ ончыктымо гынат, Рүдө Комитэтлан тэвэ
тидын ончыкташыжэ вэрэштэ. Йатыр колхозлаштэ,
совхозлаштэ да оласэ прэдриятылаштэ кызыт
мартэат имньым начар ончат, ончымо дэн вуй чот
шукэмдымым сайэмдэн огыт ул. Вэрысэ орган-
влак йал озанлыкын тўн ужашыжэ нэргэн пар-
тийын ончыктымыжым практикыш пуртэн шуктэн
огыл. Сандэнак ССРУшэмын шуко рэспубликышт-
жэ, крайлаштыжэ да обласлаштыжэ имнэ вуй чот
волэн да тудын сайлыкшэ начарэштын. Йал озан-
лыкыштэ имнэ тўн вэрым валэш, промышлэны-
сыштэ, имнэ транспортын кўлэшыжэ куго, эл
аралымаштат, кавальэрий пэнгыдэ орудийлан чот-
лалтэш, тывэчын палэ, кўшнө ончыктымо осал
паша-влак могай энгэким кондэн кэртмашыжэ
чылаланат палэ.

„Пасу пашаштэ трактор дэнэ имньым моштэн
ушэн кучылташ кўлэш“ (Совэт-влак VI сйэзд пун-
чал). Партийын Рүдө Комитэт ты пунчалым пэн-
гыдын илышыш пурташ эшо ик-кана пэнгыдын
кўшта да чыла озанлык организацэ имньым кў-
лэш сэмын ончыжо манын чыла партий организацэ-
влаклан кўшта Имнэ аралымаш, тудын сайлык-
шым нөлталтмаш, кўлэш сэмын пукшымаш да вуй
чотым шукэмдымаш пашам ўдымо кампаньэ дэнэ
ик ганьак аклыман.

Рүдө Комитэт чыла райкомлан, обкомлан, край-
комлан да Нацкомпартий Рүдө Комитэт-влаклан
имнэ-влакын сайлыкышт нэргэн докладым колыш-
таш да жапыштыжэ имньым аралымэ дэн сайэм-
дымэ йоным илышыш пурташ кўшта. Ты пашаштэ
ССРУшэмын 1931 ий, 7 дэкабрыштэ да 1932 ий,
27 майыштэ лукмо пунчал-влак почэш пашам ыш-
тэн шогыман.

Рүдө Комитэт ончыл кочак шижтара: имньым

Йанлыкла да айда-лийжэ ончымашым, тудын дэн шуко имнэе колымаш лиймашым калык озанлык интэрэс ваштарэш ыштымэ прэступльэнылан шотлэн, законын чыла чоткыдылыкшо дэн титаклалтэш.

1932 ий, 27 май

ВКП(б) Рудё Комитэт

1933 ИЙЛАН ПРИМЭРНЭ ЫШТЫМАШ НОРМО НЭРГЭН ССР УШЭМ НАРКОМЗЭМЫН ПУНЧАЛЖЭ.

ССРУ-шэм Рудё исполнитыльнэ комитэт „колхозым пэнггидэмдымэ“ нэргэн пунчалэшыжэ Наркомзэмлан тыгэ күштэн: эн күлэш йал озанлык паша-влаклан ыштымаш нормым (паша кугыт нормым) палэмдыман, ты нормо кокла колхозниклан тэмэн кэртшаш лийжэ, колхоз правлэн колхозын ойыртэмжым, машинан, шупшо вийын да монь сайлыкшым ончэн йөршэш нормым ыштышэ тидым тўшка колхозник погынымаш пэнггидэмдыжэ.

1. Ты пунчалым шуктышаш вэрч ССРУшэм наркомзэм чыла мландэ пөлкалан да колхоз правлэнлан ыштышаш нормым палэмдымэ годым тыгай примэрнэ нормым налаш күшта:

1. 2 лэмэкан плуг дэн шошым курламаш	1 = 1, 20 га
2. Кок имнэе кичкыман 1 лэмэкан плуг дэн шошым куралмаш	0, 6 = 0, 8 га
3. Кок звэнан тырма дэн 1 кыша дэн тырмалымаш	4 = 5 га
4. 11 ратан машина дэн ўдымаш	4 = 5 га
5. Кид дэн ўдымаш	2, 5 = 3 га
6. Кукуруз дэн кэчэвөртышым кид дэн ик гам сомылымаш	5 = 7 йэнг

7. Кукуруз дэн кэчэвөртышым имньэ дэн ик гам сомылымаш 3 = 4 йэн
8. Пырчан шурным кўлта пидшан да шкэ кышкэн түрэдшэ машина дэн түрэдмаш 4 = 5 га
9. „Лобогрэйка“ лўман түрэдмэ машина дэн түрэдмаш 4 = 5 = 6 га
10. МК — 1100 лўман машина дэн шиймаш 900 = 1200 пут.
11. БДО — 034 лўман машина дэн шиймаш 400 = 600 пут.
12. МО — 900 лўман машина дэн шиймаш 500 = 700 пут.
13. 6 имньан машина дэн шиймаш 200 = 300 пут.
14. 6 ратан машина дэн йошкар ушмэным ўдымаш 6 га
15. Имньэ дэн ыштымэ планэт дэн йыран пушкыдэмдымаш 1 = 1,5 га
16. Имньэ дэн ыштымэ „Украинка“ лўман планэт дэн йыран пушкыдэмдымаш 4 = 5 = 5,5 га
17. Ик га йошкар ушмэным урымаш 5 = 6 йэн
18. Ик гам кўнчаш (ураш) 15 = 17 йэн
19. Ик гам кид дэн сомылаш 8 = 10 йэн
20. Төрлымаш (ик гам) 9 = 11 йэн
21. Куд дэн кўнчымө, оптымо, пўчкэдымэ (ик йэнглан кэчэш) 6 = 9 центн.
22. „Кошук“ лўман лапэ дэн йошкар ўшмэным кўнчымаш 0,9 = 1,1 га
23. Ик га йытыңым кид дэн кўрмаш 8 = 13 йэн

24. Ик га вэрэш йытыным шарымаш	4 = 5 йэн
25. Шарымэ ик га йытыным погэн кўлташ пидмаш да кошташ шогалтымаш . .	1 йэн
26. Шарымэ вэрэш нортымō йытыным шарымаш . . .	500 = 600 кўлт.
27. 3 валан тулэ дэнэ йытыным тулымаш	7 = 10 сэтн.
28. 6 валан тулэ дэнэ йытыным тулымаш	20 сэтн.
29. Йырангысэ мамык кушкылыш (холопокыш) вўд шавымаш	1 га
30. Тушкак вўдым колтэн шавымаш	2 = 3 га
31. Мамыкым пөрвой *кана погымаш	40 = 50 кгм.
32. Кокымышо кана погымаш	25 = 30 кгм.
33. Кумышо кана погымаш .	15 = 20 кгм.
34. Мамыкын почылтдымо вуйжым погымаш	50 = 60 кгм.
35. Кусақым эрыктымаш . .	15 = 20 кгм.

2. Кодшо ийыштэ йатыр колхоз мландэ пōлкан ончыктымo нормыжым мэханичэски — нимом лончылыдэ илышыш пуртэныт. Сандэн ССРУшэм Наркомзэм колхоз правлэнлан кўшта: ты нормым кажнэ колхозышто тўшка погынымашэп лончылмōнгō правлэн ышта, вэрыссэ пашам, рокын, урлыкашын, машинын да вольыкан могайжым ушыш налын ты ончыктымo нормым кэлыштарэн вашталташ лийэш.

Колхозниклан шкэ шогымо тўшкаштыжэ паша нормo тэмымэ годым гына пашакэчэ сэралтэш, нормым тэмыдылан паша кэчат изэмдалтэш, утыж дэн тэмытыман — йэшаралтэш.

ССР Ушэм Наркомзэм Й. ЙАКОВЛЭВ

1933 ий 28 фэвраль

КОЛХОЗО ТУРЛӨ ЙАЛ ОЗАНЛЫК ПАША-ВЛАКЫМ ПАШКЭЧЭ ЧОТ ДЕН АКЛЫМЭ НЭРГЭН

ССР УШЭМ НАРКОМЗЭМЫН ПУНЧАЛЖЭ.

1. ССР Ушэм Рүдө Исполнитыльнэ Комитэт 1923 ий 30-шо йанварыштэ „Колхозым пэнгыздымэ нэргэн“ пунчалэшыжэ ССР Ушэм Наркомзэмлан тыгэ күштэн: „түрлө йал озанлык пашалан паша кэчэ чот дэн аклымашым ышташ, ты годом шурно погымэ сложно машина дэн ыштышэ-влакын, куралшэ-влакын да шурно погымаш дэн йыранг кокла пушкыдэмдымэ — нэлэ да усталыкан пашаштэ кид дэн ыштышэ-влакын паша акыштым кугэмдыман“.

Ты пунчалым шуктышаш вэрч ССР Ушэм, Наркомзэм чыла мландэ, пёлка дэн колхоз правлэнлан күшта: колхозын шкэ ойыртэмжым, рокын, куралын, посна паша-влаклан эн күлэшлыкшым да монь ушыш налын ССР Ушэм Наркомзэмын ончыктымэ нормыжо почэш колхозышто чыла пашам аклэн, тўшкалан (группо) шэлэдаш.

Чыла паша 7 тўшкалан шэлылтыт: 7-шэ тушкаш пуртымэ пашам ыштышэ колхозник, колхоз прэвлэнын ончыктымэ нормыжым тэма гын, тудлан 2 паша-кэчэ чотлалтэш; 6-шо тўшкалан — 1,75 паша-кэчэ; 5-шэ тўшкалан — 1,5; 4-шэ тўшкалан — 1,25; 3-шо тўшкакан — 1 паша-кэчэ; 2-шо тўшкалан — 0,75; 1-шэ тўшкаш пуршо пашам колхозник правлэн ончимтымэ нормым тэма гын тудлан 0,5 паша-кэчэ чотлалтэш.

7-шэ тўшкаш тыгай-влак пурат: старший тракторист, комбайн дэн ыштышэ да күлта пидшэ, йытын күрмө, мамык погымэ (турман-ваакум), йошкар ушмэн кунчымө да сложно шиймэ машина-влак дэн ыштышэ машинист-влак, паша ыш-

тымэ ий чотшо да усталыкшэ дэн пөрвой катэгорийсэ тракторист, пэш эр ўдышö да куго колхозын вуйлатышыжэ.

6 тушкаш пурат: усталыкшэ да паша ыштымэ ий чотшо дэн кокымышо катэгорийсэ тракторист, кылмаш куралшэ, сорла дэн да иса дэн шурным түрэдшэ да солышо, лобогрэйкыштэ кышкышэ (удыршо), кавая опышо, сложно машинаш пуэдышэ, имньэ дэн шиймэ машинаш машинистшэ, йошкар ушмэным кид дэн кўнчэн лукшо да кўнчышö, тамакам пўчкэдышэ, мамык кушкылыш вўд шавышэ да изирак колхозын вуйлатышыжэ.

5-шэ тўшкаш пурат: куралшэ, ўдышö, кўлтам пидшэ, имньэ дэн шиймэ машинаш пуэдышэ, шиймэ годом вискалышэ, йытыным кид дэнэ кўршö, кид дэн тулышо, тэхникэ культур да кукуруз рат коклаштэ пушкыдэмдышэ (йошкар ушмэным кўнчышö тыш ок пуро), мамыкым кид дэн погышо, ййдалук дэч утла ыштышэ уста счэтовод, вольык ашнымэ фэрмым ййдалук утла вуйлатышэ, адак ик ий утла ыштэн илышэ бригадир.

4-шэ тўшкаш пурат — пасу паша жапыштэ урлыкым шукшыктышо, йытыным шарышэ да погышо, пакча да моло культур рат коклаштэ пушкыдэмдышэ, парэнгым кўнчышö, пөрвой ий ыштышэ счэтовод, пөрвой ий ыштышэ бригадир, вольык ашнымэ фэрмым пөрвой ий вуйлатышэ, ик ий утла ыштышэ коньух, старший коньух, старший кўтўчö, старший сöсна ончышо, старший чабан.

3-шо тўшкаш пурат: моло пасу пашам ыштышэ, 4-шэ тўшкаштэ ончыктыдымо пасу паша годом моло грузым шушшыктышо, тэлэ жап годом шушшыктымо, пакча йэмышым погышо, киндым да вўдымашым пөрвой ий оролышо (сторож). кайык ончышын кугыракшэ, старший лўштышö ик ий дэч утла лўштышö, чабан, сöснам ончышо, кўтўчö.

2-шо тўшкаш пурат: пөрвой ий ушкал лўштышö, сурт кайык ончышо, вольык ончышо, бригадысэ повар (кочкаш шолтышо).

1-шэ тўшкаш пурат: озанлык кўргысё моло эрэ лийын шогышо да усталык кўлдымё пашам ыштышэ, озанлык кўргысё орол, эрыктышэ (убор-щицэ) да рассыльнэ.

2. Пашайён-влакым тўшкаш шэлмэ годым да тўрлө пашалан расцэнкым ыштымэ годым правлэн колхоз тидым ынжэ мондо: озанлыкклан чотлалтшэ чумыр паша-кэчэ чот тэнэйсэ дэч 20 процентым ынжэ эртэ, адак тўн пасу пашан расцэнкыжым кўзўктымэ дэн пырля пёрвой вэрыштэ шогыдымо озанлык пашан, утларакшым пасу паша огылым, расцэнкыжым ик монарэ изэмдыман, адак администрацэ-озанлык кўлэшлан кайшэ расходым шагалэмдыман.

3. Коньухлан, кўтўзылан, чабанлан, адак моло вольык ончышо пашайёнлан паша кэчым кажнэ тылызэ пытымашэш чотлалтэш, тунам вольыкын могай улмыжым ончэн ыштэн шуктымэ паша чотыш 20 процент нарэ йэшарымаы альэ изэмдымаш ышталтэш. Ончымо вольыкышт начар (алама) гын, ончышо йёнлан паша-кэчэ ок чотлалт.

4. Колхозышто вольык паша тўн пашалан чотлалтэш гын, вольык ончышо пашайён-влакын пашашт ик разрётлан кўзыкталтэш.

5. Ёмаштэ йатыр вэрэ колхозник-влак паша-кэчым пашан сай ышталтмыжым ончыдэгычак чотлэныт. Сандэн ССР Ушэм Наркомзэм паша налмэ порьадкым тыгэ ончыкта:

а) Колхозник тўшкан альэ посна колхозник-влакын шуктымэ пашаштым бригадир ончэн налэш;

б) Аламан (чыр кодэн куралмэ, шўкым кодэн сомылымо, пырчым кодэн шиймэ) ыштымэ пашалан паша кэчым чотлымым чараш;

в) Бригадын шуктымэ пашажым колхоз вуйлалатышэ альэ тудын олмэштышыжэ налэш, паша сайынак ышталтын огыл гын, правлэн бригадын (бригадирынат) пўтынь паша кэчэ чот гыч 10 процэн мартэ изэмдэн кэртэш;

г) Бригадэ пўтынъ колхозысо шурно лэктышын
кокла чотшо дэч утла шурно лэктышым нёлта-
лэш гын, ту бригадын чыла ыштымэ паша кэчэ
чотшын 20 процэн нарыжэ йэшарыман. Тудын
олмэш колхозысо шурно лэктышын кокла чотшо
дэч шагалрак лукшо бригадын паша-кэчэ чотшым
тынарак (20 процэн мартэ) изэмдыман.

СССРУшэм Наркомзэм Йаковлэв

1933ий 28 фэвраль.

В У Й Л Ы М А Ш

мгр.

Тунгалтыш ой	3
1. Ончылмут	5
2. Имньын капкылжэ нэргэн	9
Лулэгэ	10
Пап	13
Кочыш шулыктарышэ орган-влак	14
Вүркоштмаш	17
Шұлымаш орган-влак	18
Йөрдымө настам түжвак лукшо орган влак	19
Тұлыктарымэ орган влак	20
Нэрвэ систэм	21
Шижмэ орган-влак	21
3. Имньын экстэрийэржэ (Ўмбал түсшө)	24
Имньын сайлыкшым ўмбач ончэн палымаш	24
Имньэ түсым палымашын күлэшыжэ	25
Имньын ийжым палымаш	26
Имньын нэлытшэ да кугытшо	31
Капкыл шот дэн имньэ-влак түрлө типлан пөлалтыт	32
Имньын йолышт—коштмашын түн органьшт улыт	36
4. Имнэ витам ыштымаш	38
Күвар	39
Кэчэ волгыдо	40
Йандар йуж	41
Витам йандар кучымаш	42
5. Курго пукшымаш	44
Курго имньылан вийым пуа	44
Вийан курго-влак	50
Коштра курго-влак	52
Нбрэ курго-влак	54

Иүктышаш вүд	56
Имнылан кургым ойырмаш да кэчаш пумо нормым ыштымаш	56
6. Түн имнэ порот-влак	62
Йара кудалышшаш имнэ порот-влак	63
ССРУшэмлан кэлшышэ рысак	69
Нэлэшупшо	69
ССРУшэмлан кэлшышэ нэлэ шупшо порот	73
7. Имным тўлыктарымаш	77
Ойырмаш	79
Ожым ойырымаш	82
Тўлыктарымэ амал-влак	83
Имнын коштыктымо ийжэ	85
Коштыктымо амал	87
Искусствэньэ тўжандарымаш	92
Тўж вўлым ончымаш	93
Рвэзэ имным ончымаш	96
Чома-влакын чэрышт	100
8. Вэтэринарнэ-санитарнэ да аралымэ (профилактик) йөн-влак	101
Пукшымашо да йүктымө годым шуктышаш профи- лактик йөн-влак	102
Коваштым эрыктымын да ончымы күлэшыжэ	103
Йолым ончымаш да таганлымаш	105
Имнын чэр да тулэч аралымаш	109
Пижшэ чэр дэн кучэдалмашын тўг амалышт	111
Дэзинфекций да тудын күлэшыжэ	112
Вольык шўгарым ыштымаш да вильам (колшо воль- ыкым) погэн налмаш	114
Прививкэ ыштымашын пайдажэ	115
Чэрланышэ имнылан пёрвой полыш цумаш	116
9. Колхозышто имным прамай (сайы) кучылтмаш	121
10. Производствэнэ бригадыштэ моштэн кучылтмо годым пашам шындымаш	128
Коньух дэн бригадырын нашашт	131
11. Колхозышто культур-политик пашам шындымаш	134
„Имнылан-ўшан ончымаш“	135

мдр:

Шошым ұдымашлан пашазэ вольыкым йамдылымэ нэргэн	144
Имнэ вуй чотым шукэмдымаш да тудым аралымаш нэргэн (ВКП(б) Р. К. пунчалжэ,	148
1933 ийлан примэрнэ ыштымаш нормо нэргэн	150

Инв. № 3059 -

— 202 81 11184

Ответ. редактор *А. Яндулин*. Технич. редактор *Якунина*. Книга
сдана в набор 7/IV 1933 г. Подписана к печати 25/VI 1933 г.
СХГИЗ 3889. Индекс Н-36БМ, объем 5. Бумага 72×93/32. Зна-
ков в п. л. 51.200.

Тираж 2300 экз.

Зак. № 409.

Главлит В-52382.

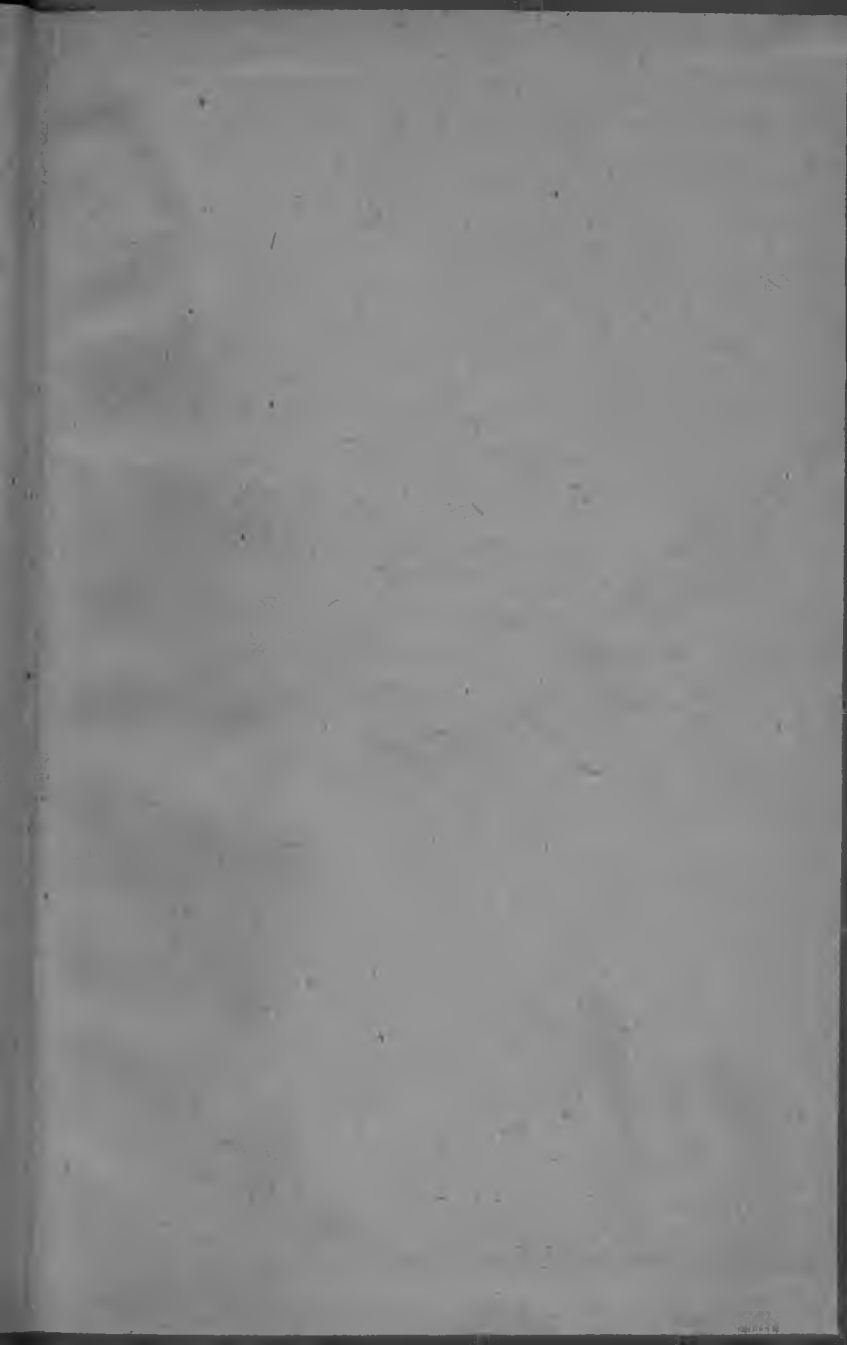
17-я ф-ка нац. книги ОГИЗА треста „ПОЛИГРАФКНИГА“,
Москва, Шлюзовая наб., д. № 10.

ira
r.
ia-

32.

4.

Длина 1 ч. 25 мин.
Цена 1 р. 25 коп.

Мар. л.
2-1091

32144

И. С. Варламов, Ф. И. Корисев,
И. М. Семенов, А. Д. Сальников,
А. М. Безбожный, В. В. Ермолов

СПРАВОЧНИК

КОЛХОЗОВОГО КОМПЛЕКТА
Перевод А. р. Яндум и С. Казан-
цева.

На шарайском языке
(Луго-восточное наречие).